

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ ΓΙΕΡΟΥ

Η ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΗ ΟΛΟΤΗΣ
ΠΑΡ' ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙ

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΕΠΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΑΪ ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΝ ΣΧΟΛΗΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ 2ου τεύχους
τοῦ περιοδικοῦ «ΑΚΑΔΗΜΕΙΑΣ»

ἘΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1935

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ἡ ἔγκρισις διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν δὲν ὑποδηλοῖ ἀποδοχὴν τῶν γνώμων τοῦ συγγραφέως.

(ἀριθ. νόμου 5343 περὶ Ὁργανισμοῦ Πανεπιστημίου ἄρθρον 202 ἐδάφιον 2).

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ ΓΙΕΡΟΥ

Η ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΗ ΟΛΟΤΗΣ ΠΑΡ' ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ ἐφ' ἧς κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους στηρίζεται ἡ ἔρευνα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, εἶναι, ὡς γνωστόν, ἡ ἐξῆς: πᾶν σύνθετον ἀναλύεται εἰς τὰ τελευταῖα ἀπλᾶ στοιχεῖα αὐτοῦ· ἐν αὐτοῖς δὲ ἀναζητοῦνται αἱ κυριώταται αὐτοῦ ἰδιότητες. Τὸ ὅλον εἴτε εἶναι φυσικὸν φαινόμενον, εἴτε ζῶν ὄργανισμός, φυτὸν, ζῷον, καὶ τὰ τοιαῦτα, θεωρεῖται ἄθροισμα τῶν μερῶν αὐτοῦ. Ἐὰν δὲ γνωρίσωμεν ἅπαντα αὐτοῦ τὰ συστατικὰ καὶ τὰς σχέσεις αὐτῶν, γνωρίζομεν τὸ ὅλον. Διότι τοῦτο κατ' οὐσίαν οὐδὲν νέον φέρει, δύναται δὲ νὰ παραχθῇ καθ' ὀλοκληρίαν ἐκ τῶν συστατικῶν αὐτοῦ.

Ἡ τάσις τοῦ ἔρευνῶντος πνεύματος πρὸς τὰ στοιχεῖα, ὡς τοὺς φορεῖς τοῦ παντός, ἦτο ἀρχαιοτάτη (κλασσικὴ ἄτομικὴ), κατὰ δὲ τοὺς νεωτέρους χρόνους προσέλαβεν αὕτη μεγίστην σημασίαν καὶ σπουδαιότητα. Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ταύτης στηρίζεται καὶ ἡ περὶ κόσμου θεωρία τῶν νεωτέρων ἀθέων φιλοσόφων τῆς φύσεως. Κατ' αὐτοὺς ἅπας ὁ κόσμος οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀποτέλεσμα ἐνώσεως καὶ ἀλληλεπιδράσεως ἀπλῶν καὶ μικροτάτων στοιχείων. Οὐχὶ δὲ μόνον ἡ θεϊκὴ περὶ κόσμου θεωρία, ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ πανθεικὴ, ἡ δεχομένη ἐν τῷ κόσμῳ ἀνωτέρας λογικῶς δημιουργούσας καὶ διατατούσας δυνάμεις, κρίνεται ὑπ' αὐτῶν περιττή. Οὕτω δὲ ὑπὸ τῆς φύσεως ἔχει ἀφαιρεθῆ παῖσα ἔννοια, διότι ἔννοια δύναται νὰ ὑπάρχῃ μόνον ἐν τῇ ἐνεργείᾳ μιᾶς νοητικῆς καὶ βουλευτικῆς ἀρχῆς. Ἡ αὕτη ἀρχὴ διέπει κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ τὴν ἔρευναν τῶν γεγονότων καὶ φαινομένων τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Καὶ ταῦτα προσεπάθουν ἐπιμελῶς καὶ συστηματικῶς οἱ ψυχολόγοι νὰ ἀναλύωσιν εἰς μικρότατα καὶ ἀπλᾶ στοιχεῖα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ποιότητος. Ὡς δὲ ὁ φυσιοδίφης, θεωρῶν τὸν κόσμον ἀποτέλεσμα τῶν ἀπλῶν στοιχείων, οὐδεμίαν δέχεται ἀνωτέραν διέπουσαν αὐτὸν ἀρχήν, οὕτω καὶ ὁ πειραματικὸς ψυχολόγος, ἐξετάζων τὰ ἐπὶ μέρους ἀπλᾶ στοιχεῖα τῆς συνειδήσεως καὶ τὴν ἀμοιβαίαν αὐτῶν ἐπενέργειαν, ζητεῖ νὰ παραγάγῃ τὸν κόσμον ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους τούτων στοιχείων, ὡς ἐὰν μηδεμία ὑπῆρχεν ἐνιαία ἀρχή. Καὶ οὕτως ὁ ζῶν κόσμος τῶν ψυχικῶν γεγονότων καὶ φαινομένων γίνεται ὑπόθεσις τῆς φυσιολογίας καὶ τινος ψυχοφυσικῆς «ἄνευ ψυχῆς». Ἄλλ' εἶναι φανερόν ὅτι ἡ τοιαύτη ἀνάλυσις τοῦ ὅλου εἰς τὰ ἀπλᾶ αὐτοῦ στοιχεῖα καὶ ἡ ἔρευνα ἐκάστου τούτων κεχωρισμένου ἐκ τοῦ ὅλου, ὀδηγεῖ πολλάκις εἰς παραγνώρισιν τῆς φυσικῆς τῶν πραγμάτων συναφείας, τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῶν σχέσεως καὶ εἰς ἄρνησιν τῆς ὁλότητος καὶ ἐνότητος αὐτῶν. Χωρίζεται πολλάκις ὅ τι φύσει εἶναι ὄργανικῶς συνηνωμένον, καὶ ζητεῖται ἡ κατανόησις τοῦ κεχωρισμένου, ἐνῶ μόνον ἐν τῇ ἐνώσει μετὰ τοῦ ὅλου γίνεται τοῦτο

σαφές και νοητόν. Διὰ τοῦτο παρατηρήθη ἀπό τινος παρέκκλισίς τις ἀπό τῆς ἀνώτερω ἀρχῆς. Κατενοήθη δηλονότι, ὅτι τὰ φαινόμενα και γεγονότα τοῦ τε ἐξωτερικοῦ και τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου δὲν ἀποτελοῦσιν ἄμορφα και χαώδη ἀθροίσματα κεχωρισμένων ἀπ' ἀλλήλων στοιχείων, ἀλλ' ὅτι ταῦτα εἶναι ὀργανικαὶ ὁλότητες, ἐνιαῖαι μορφαὶ μετὰ διακεκριμένων μερῶν, ὧν ἕκαστον συντελεῖ εἰς τὴν τοῦ ὅλου ἔκφρασιν. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἔρευνα και ἡ παρατήρησις τοῦ ὅλου δύναται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ ἐπὶ μέρους· διότι ἡ θέσις και ἡ λειτουργία, ἐπομένως και ἡ σπουδαιότης και ἀξία αὐτοῦ, ὀρίζεται ὑπὸ τοῦ ὅλου¹. Ὁ δὲ Wertheimer συντόμως διετύπωσε τὴν γνώμην ταύτην ὡς ἑξῆς: «Ὁ τι ἐν τῷ ὅλῳ συμβαίνει δὲν προέρχεται ἐκ τῆς συνθέσεως τῶν μερῶν, ἀλλ' ἀντιστρόφως, ὅ τι συμβαίνει ἐν ἐνὶ μέρει τούτου τοῦ ὅλου, ὀρίζεται ὑπὸ τῆς ἐσωτερικῆς συστάσεως τοῦ ὅλου»².

Ἡ ἀρχὴ δὲ τῆς ἐρεύνης τῆς ὁλότητος οὐδαμῶς ἦτο ξένη εἰς τοὺς ἀρχαίους. Εἰσηγητὴς ταύτης δύναται νὰ θεωρηθῆ, ὡς ἡ μικρὰ εὐτη ἐργασία πειρᾶται νὰ ἀποδείξῃ, ὅ κατ' ἐξοχὴν φιλόσοφος τῆς μορφῆς Ἀριστοτέλης. Καὶ οὗτος θεωρεῖ τοῦ τε ἐξωτερικοῦ και ἐσωτερικοῦ κόσμου τὰ φαινόμενα και γεγονότα ὡς ὀργανικὰ συμπλέγματα, διακεκριμένας μορφάς, αἵτινες διέπονται ὑπὸ ἐνιαίας ἀρχῆς.

¹ Ὁ τρόπος οὗτος τῆς παρατηρήσεως τοῦ ὅλου εἰσήχθη εἰς τὴν ψυχολογίαν πρὸ πάντων ὑπὸ τῶν Köhler, Wertheimer, Koffka, τῶν ἀποτελούντων τὴν ψυχολογικὴν σχολὴν τοῦ Βερολίνου, και τῶν Krueger, Sander, Klemm, H. Volkelt, τῶν ἀποτελούντων τὴν σχολὴν τῆς Λιψίας, Seiffert και ἄλλων, εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς φύσεως ὑπὸ τοῦ Driesch, εἰς τὴν παιδαγωγικὴν ὑπὸ τοῦ Spranger, Litt, Nohl και ἄλλων, εἰς τὴν κοινωνιολογίαν ὑπὸ τοῦ O. Spann.

² Max Wertheimer, Über Gestalttheorie, Symposion B. 1. 1927.

Η ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΟΛΟΤΗΣ

Παρά Πλάτωνι ἤδη ἀναφαίνεται ἡ γνώμη ὅτι τὸ ὄλον¹, ὡς ὄλον εἶναι διάφορον τῶν μερῶν αὐτοῦ, ἔχει ιδιότητας *sui generis* διαφόρους τῶν στοιχείων αὐτοῦ. Οὕτως ἐν Θεαιτήτῳ ἀναφέρεται ὅτι ἡ συλλαβὴ οὐδαμῶς πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπλὴ σειρὰ στοιχείων, ἀλλ' ὡς ἐνιαία μορφή ἔχουσα ἴδιαν σημασίαν διάφορον τῶν στοιχείων αὐτῆς. Τὸ αὐτὸ δὲ συμβαίνει καὶ ἐν πᾶσι τοῖς λοιποῖς πράγμασι. «Σωκράτης. χρῆν γὰρ ἴσως τὴν συλλαβὴν τίθεσθαι μὴ τὰ στοιχεῖα, ἀλλ' ἐξ ἐκείνων ἐν τι γεγονὸς εἶδος, ἰδέαν μίαν αὐτὸ αὐτοῦ ἔχον, ἕτερον δὲ τῶν στοιχείων» (Θεαίτ. 203 e). «Σωκράτης. ἐχέτω δὴ, ὡς νῦν φαμέν, μία ἰδέα ἐξ ἐκάστων τῶν συναρμοτὸντων στοιχείων γιγνομένη ἢ συλλαβή, ὁμοίως ἐν τε γράμμασι καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ἄπασιν» (Θεαίτ. 204 a). «Σωκράτης. ὅτι οὖν ἂν ἦ μέρη, τὸ ὄλον ἀνάγκη τὰ πάντα μέρη εἶναι. ἢ καὶ τὸ ὄλον ἐκ τῶν μερῶν λέγεις γεγονὸς ἐν τι εἶδος ἕτερον τῶν πάντων μερῶν; Θεαίτητος. ἔγωγε. Σωκρ. τὸ δὲ δὴ πᾶν καὶ τὸ ὄλον πότερον ταῦτόν καλεῖς ἢ ἕτερον ἐκάτερον;» (Θεαίτ. 204 a, πρβ. 205 c. Παρμεν. 157 d). Κατὰ τὴν γνώμην ταύτην ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὸ ὄλον ἀπὸ τοῦ σωροῦ. Τὸ ὄλον ὡς τοιοῦτον, δὲν εἶναι σύνθεσις ἢ μεΐξις τῶν στοιχείων, ἢ τῶν μερῶν ἐξ ὧν συνίσταται, ἀλλ' εἶναι τι πλεόν τούτων, ἔχει ιδιότητας πλείονας τοῦ ἀθροίσματος τῶν μερῶν αὐτοῦ. Οὕτως ἡ συλλαβὴ εἶναι τι πλεόν τῶν στοιχείων αὐτῆς, τοῦ φωνήεντος καὶ τοῦ συμφώνου, καὶ ἡ σὰρξ εἶναι τι πλεόν ἢ τὸ πῦρ καὶ ἡ γῆ, τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν, καὶ ἡ οἰκία εἶναι τι πλεόν ἢ οἱ πλίνθοι καὶ ἡ σύνθεσις αὐτῶν. «ἐπεὶ δὲ τὸ ἐκ τινος σύνητον οὕτως ὥστε ἐν εἶναι τὸ πᾶν, ἀλλὰ μὴ ὡς σωρὸς ἀλλ' ὡς ἡ συλλαβή, ἢ δὲ συλλαβὴ οὐκ ἔστι τὰ στοιχεῖα, οὐδὲ τὸ βα ταῦτὸ τῷ β καὶ α, οὐδ' ἡ σὰρξ πῦρ καὶ γῆ· διαλυθέντων γὰρ τὰ μὲν οὐκέτι ἐστίν, οἶον ἡ σὰρξ καὶ ἡ συλλαβή, τὰ δὲ στοιχεῖα ἔστι καὶ τὸ πῦρ καὶ ἡ γῆ· ἐστὶν ἄρα τι ἢ συλλαβή, οὐ μόνον τὰ στοιχεῖα τὸ φωνήεν καὶ ἄφωνον, ἀλλὰ καὶ ἕτερόν τι· καὶ ἡ σὰρξ οὐ μόνον πῦρ καὶ γῆ ἢ τὸ θερμὸν καὶ ψυχρὸν, ἀλλὰ καὶ ἕτερόν τι» (Μετὰ τὰ Φυσ. Ζ' 17, 1041b 11). «οὐ φαίνεται δὲ, ζητοῦσιν ἢ συλλαβὴ ἐκ τῶν στοιχείων οὔσα καὶ σύνθεσις οὐδ' ἢ οἰκία πλίνθοι τε καὶ σύνθεσις. καὶ τοῦτο ὀρθῶς· οὐ γὰρ ἐστὶν ἢ σύνθεσις οὐδ' ἢ μεΐξις ἐκ τούτων ὧν ἐστὶ σύνθεσις ἢ μεΐξις. ὁμοίως δὲ οὐδὲ τῶν ἄλλων οὐδὲν» (Μετὰ τὰ Φυσ. Η' 3, 1043 b 5). Τοῦτο δὲ τὸ ἕτερόν τι τὸ πλεόν τι, ὅπερ οἱ νεώτεροι (Ehrenfels) ὀνομάζουσι μορφικὴν ποιότητα (Gestaltqualität), εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (1041 b 25) αἰτία, οὐσία, μορφή. «πάντων γὰρ ὅσα πλείω μέρη ἔχει καὶ μὴ ἐστὶν

¹ Ἡ σχέσις τοῦ ὄλου πρὸς τὰ μέρη αὐτοῦ ἦτο ἐκ τῶν συνήθων θεμάτων, κοινὸς τόπος διαλεκτικῶν συζητήσεων. Ἀριστ. Τοπ. 150 a 15—31, Φυσ. Ἀκροάσ. 185 b 11—14. Σεξτ. Ἐμπ. Πυρρων. Ὑποτυπ. γ' 98—101 «καὶ τὸ ὄλον δὲ καὶ τὸ μέρος. κατὰ μὲν γὰρ συνέλευσιν καὶ πρόσθεσιν τῶν μερῶν τὸ ὄλον γίνεσθαι δοκεῖ, κατ' ἀφαίρεσιν δὲ τινος ἢ τινων παύεσθαι τοῦ ὄλου εἶναι, καὶ ἄλλως δέ, εἰ ἔστι τι ὄλον, ἦτοι ἕτερόν ἐστι παρὰ τὰ μέρη αὐτοῦ ἢ αὐτὰ τὰ μέρη αὐτοῦ, τὸ ὄλον ἐστίν....». Πρὸς Μαθημ. θ' 331—358 «εἴπερ οὖν ἔστι τι ὄλον, οἶον ἄνθρωπος, ἵππος, φυτόν, ναῦς (ταῦτα γὰρ ὄλων ὀνόματα) ἢ τοι ἕτερόν ἐστι τῶν μερῶν αὐτοῦ καὶ κατ' ἴδιαν ὑπόστασιν καὶ οὐσίαν νοεῖται, ἢ τὸ ἀθροισμα τῶν μερῶν λέγεται τυγχάνειν ὄλον.... κατὰ δὲ νόησιν, ὅτι ὄλον νοεῖται οὐ οὐδὲν ἄπεστι μέρος. καὶ διὰ τοῦτο εἰ ἕτερόν ἐστι τῶν μερῶν τὸ ὄλον, πάντ' ἔσται ἀπόντα τὰ μέρη τοῦ ὄλου, καὶ οὕτως οὐκ ἔσται τὸ ὄλον. ἄλλως τε τὸ ὄλον τῶν πρὸς τι ἐστίν· ὡς γὰρ πρὸς τὰ μέρη νοεῖται ὄλον, καὶ ὄν τρόπον τὸ μέρος τινὸς ἔστι μέρος, οὕτω καὶ τὸ ὄλον ἐκ τινων μερῶν ἐστὶν ὄλον....».

οἶον σωρὸς τὸ πᾶν, ἀλλ' ἔστι τι τὸ ὅλον παρὰ τὰ μόρια ἔστι τι αἷτιον» (Μετὰ τὰ Φυσ. Η' 6, 1045 a 3). Τὸ ὅλον ἐκ πολλῶν καὶ διαφορῶν μορίων συνιστάμενον («τὰ δλα μὲν συνεστῶτα δ' ἐκ πολλῶν μορίων» Πολιτ. Ε' 1, 1274 b 34, «ἐπεὶ δ' ὡσπερ τῶν ἄλλων τῶν κατὰ φύσιν συνεστῶτων οὐ ταυτὰ ἔστι μόρια τῆς ὅλης συστάσεως, ὧν ἄνευ τὸ ὅλον οὐκ ἂν εἶη» Πολιτ. Η' 8, 1328 a 21), ἀποτελεῖ ἐνότητα ἕνεκα τῆς ἰδιαζούσης τῶν μερῶν αὐτοῦ συναρμογῆς· οἶον ὑπόδημα. Τὰ μέρη ἐξ ὧν τοῦτο ἀποτελεῖται δὲν κείνται ἐρριμένα πλησίον ἀλλήλων οὕτως, ὥστε τοπικῶς μόνον νὰ συνέχωνται, ἀλλ' εἶναι συνηρμοσμένα τὸ ἓν μετὰ τοῦ ἄλλου κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ σχηματίζωσι μορφήν, νὰ ἀποτελῶσιν ἓν ἐνιαῖον καὶ τέλειον ὅλον, μετὰ ἰδιοτήτων παραγομένων ἐκ τοῦ ὅλου. «ἐπεὶ δ' ἔστι μὲν ὡς ὅτιοῦν ἓν φαμέν εἶναι, ἂν ἢ ποσὸν καὶ συνεχές, ἔστι δ' ὡς οὐ, ἂν μὴ τι ὅλον ἦ, τοῦτο δὲ ἂν μὴ τὸ εἶδος ἔχη ἓν· οἶον οὐκ ἂν φαίμεν ὁμοίως ἓν ἰδόντες ὁπωσοῦν τὰ μέρη συγκείμενα τοῦ ὑποδήματος, ἂν μὴ διὰ τὴν συνέχειαν, ἀλλ' ἔάν οὕτως ὥστε ὑπόδημα εἶναι καὶ εἶδος τι ἤδη ἔχειν ἓν» (Μετὰ τὰ Φυσ. Δ' 6, 1016 b 11). «ἔτι τοιοῦτον (τὸ ἓν) καὶ μᾶλλον τὸ ὅλον καὶ ἔχον τινὰ μορφήν καὶ εἶδος. μάλιστα δ' εἴ τι φύσει τοιοῦτον καὶ μὴ βία ὡσπερ ἕσα κόλλη, ἢ συνδέσμων, ἢ γόμφων, ἀλλ' ἔχει τι ἐν αὐτῷ τὸ αἷτιον αὐτὸ τοῦ συνεχές εἶναι» (Μετὰ τὰ Φυσ. Ι' 1, 1052 a 19) ¹. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω γίνεται δῆλον, ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ μορφή ἔχει τὰ αὐτὰ κύρια γνωρίσματα, ὁποῖα καὶ ὁ νεώτερος ὅρος μορφή (Gestalt). Δύο εἶναι πρὸ πάντων τὰ γνωρίσματα, αἵτινα οἱ νεώτεροι φιλόσοφοι καὶ ψυχολόγοι τῆς μορφῆς ἀποδίδουσιν εἰς τὴν ἔννοιαν «μορφῆς»· πρῶτον πολλότητα καὶ ποικιλίαν μερῶν, καὶ δεύτερον τὸ ἀποκεχωρισμένον καὶ ἀποκεκλεισμένον ².

Κατὰ τὸν Höfler πολλότης καὶ ποικιλία μερῶν εἶναι προϋπόθεσις τῆς μορφῆς, βεβαίως οὐχὶ μόνον τῆς μορφῆς, ἀλλὰ καὶ τοῦ σωροῦ ³. Ὁμοίως καὶ ὁ Köhler θεωρεῖ τὴν ποικιλίαν ὡς προϋπόθεσιν τῶν ὀπτικῶν μορφῶν, παρατηρεῖ δὲ ὅτι τὰ ἐν χώρῳ ἐκτεινόμενα ὀπτικὰ πεδία δὲν εἶναι ὁμογενῶς πεπληρωμένα ⁴. Πρὸς τούτοις

¹ Simplic. in Arist. Phys. 195 a 15 «ἄλλος δὲ τρόπος ὡς τὸ τί ἦν εἶναι καὶ τὸ εἶδος. τοιαῦτα δὲ ἄπερ μετὰ τῶν ὑλικῶν αἰτίων παρέθετο τό τε ὅλον οὐχὶ τὸ σὺν τοῖς μέρεσιν, ἀλλὰ τὸ ἐπὶ τοῖς μέρεσιν ἐπιγιγνόμενον· τοιοῦτον δὲ καὶ ἡ σύνθεσις. καὶ γὰρ αὕτη ἄλλη οὐσα παρὰ τὰ συντιθέμενα ἐκείνοις ἐπιγίνεται ὡς εἶδος, ὡς ἐπὶ τοῖς στοιχείοις τοῖς μὲν τοῦ λόγου ἢ συλλαβῆ, τοῖς δὲ τῶν σωμάτων τὸ κατὰ τὴν σύνθεσιν εἶδος οἶον ἀνθρώπου ἢ συκῆς. καὶ δῆλον ὅτι ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἐφαρμόζει ἡ τοῦ εἶδους προσηγορία».

² Ὡς δεύτερον γνώρισμα ἐθεωρεῖτο τὸ μεταφερτὸν τῆς μορφῆς. Ἡ μορφή π. χ. μελωδίας τινὸς δύναται νὰ μεταφερθῇ ἐπὶ ἄλλον τόνον, χωρὶς αὕτη νὰ μεταβληθῇ, ἐάν μεταβληθῶσι μὲν οἱ φθόγγοι αὐτῆς, διατηρηθῶσι δ' ὁμοίως αἱ μεταξὺ αὐτῶν ἀναλογίαι. Τὰ δύο ταῦτα γνωρίσματα, πολλότης καὶ ποικιλία τῶν μερῶν καὶ τὸ μεταφερτὸν ὀνομάζονται καὶ κριτήρια τοῦ Ehrenfels. (Βλ. καὶ Μορφολ. Ψυχ. Γ. Ἰμβριώτη σελ. 19). Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τοῦ δευτέρου κριτηρίου, τοῦ μεταφεροῦ, ἠγγέρθησαν ἀντιρρήσεις (ὁ Lindworsky π. χ. θεωρεῖ τοῦτο περιορισμένης ἰσχύος δυνάμενον νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ ποσοτικῶν μόνον σχέσεων τόνων καὶ τῶν τοιούτων, οὐχὶ δὲ ἐπὶ πάσης μορφῆς, χρωμάτων κλπ. (Ioh. Lindworsky : Experimentelle Psychologie vierte Aufl. B. V. der philos. Handbibl. München 1927 σελ. 110), ἐθεωρήθη ὡς χαρακτηριστικὸν γνώρισμα ἀντ' αὐτοῦ τὸ ἀποκεχωρισμένον, τὸ ἀποκεκλεισμένον. Παρβλ. Rupprecht Matthaei, Gestaltproblem. Ergebnisse der Psychologie Band 29, 1929, σ. 11.

³ All. Höfler, Gestalt u. Beziehung — Gestalt u. Anschauung Zeitschr. für Psychologie u. Physiologie der Sinnesorgane I Abt. 60 B. 1912 σελ. 261.

⁴ W. Köhler, Die physischen Gestalten in Ruhe u. in stationären Zustand, Braunschweig 1920.

κατὰ τὸν Ipsen ἵνα εἰς τὰ πολυμερῆ σώματα ἀποδοθῆ ὁ χαρακτήρ τῆς μορφῆς, πρέπει ταῦτα νὰ εἶναι ἀποκεχωρισμένα καὶ ἀποκεκλεισμένα, τουτέστιν ὅλα¹. Ἡ πολλότης δηλονότι τῶν διακεκριμένων μερῶν, ἅτινα συνεχονται πρὸς ἄλληλα, πρέπει νὰ ἀποτελῇ ἐνότητα. Ἐπομένως καὶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη μορφὴ εἶναι πολυμερῶς διηρθρωμένον τέλειον ὅλον, οὐ αἱ ἰδιότητες καὶ ἐνέργειαι δὲν εἶναι μόνον τὸ ἄθροισμα τῶν ἰδιοτήτων καὶ ἐνεργειῶν τῶν μερῶν αὐτοῦ. Ἐν τοῖς Μετὰ τὰ Φυσ. Δ' 26, 1023 b 26 ὁ Ἀριστοτέλης ἀκολουθῶν εἰς τὸν Πλάτωνα², ὥρισε τὸ ὅλον, τό τε κατ' αἴσθησιν, τὸ ἐμπειρικόν, καὶ τὸ λογικῶς καθόλου. Τὸ λογικῶς καθόλου, ἡ γενικὴ δηλονότι ἐννοία, ὡς περιλαμβάνουσα πολλὰ μέρη, εἶναι ὅλον. Διότι ἐὰν ἀφαιρεθῆ ἕξ αὐτῆς ἐν τῶν μερῶν, καταστρέφεται ἡ οὐσία αὐτῆς. «ὅλον λέγεται οὐ τε μηδὲν ἄπεισι μέρος ἐξ ὧν λέγεται ὅλον φύσει, καὶ τὸ περιέχον τὰ περιεχόμενα ὥστε ἐν τι εἶναι ἐκεῖνα, τοῦτο δὲ διχῶς· ἢ γὰρ ὡς ἕκαστον ἐν, ἢ ὡς ἐκ τούτων τὸ ἐκ. τὸ μὲν γὰρ καθόλου καὶ τὸ ὅλως λεγόμενον, ὡς ὅλον τι ὄν, οὕτως ἐστὶ καθόλου ὡς πολλὰ περιέχον τῷ κατηγορεῖσθαι καθ' ἑκάστου καὶ ἐν ἅπαντι εἶναι ὡς ἕκαστον, οἷον ἄνθρωπον, ἵππον, θεόν, ὅτι ἅπαντα ζῆα. τὸ δὲ συνεχὲς καὶ πεπερασμένον; ὅταν ἐν τι ἐκ πλειόνων ἢ ἐνυπαρχόντων, μάλιστα μὲν δυνάμει, εἰ δὲ μή, ἐνεργείᾳ. τούτων δ' αὐτῶν μάλλον τὰ φύσει ἢ τέχνη τοιαῦτα, ὡσπερ καὶ ἐπὶ τοῦ ἐνὸς λέγομεν, ὡς οὐσης τῆς ὁλότητος ἐνότητος τινος». Καὶ ἐν Φυσ. Ἀκρ. Γ' β, 207a 8 «οὐ δὲ μηδὲν ἔξω, τοῦτ' ἐστὶ τέλειον καὶ ὅλον· οὕτω γὰρ ὀρίζομεθα τὸ ὅλον, οὐ μηδὲν ἄπεισιν, οἷον ἄνθρωπον ὅλον ἢ κισωτόν». Οὕτω δὲ τὰ μέρη λαμβάνουσιν ἰδιότητας ἀληθῶν μελῶν, καθόσον μέλη ἔχουσιν ἐννοίαν μόνον ἐντὸς ἐνὸς συνηρμοσμένου ὁλου. Τὸ ὅλον καὶ τὰ μέρη ἐπιδρῶσιν ἐπ' ἄλληλα, προσδιορίζονται καὶ ἐξαρτῶνται ἀμοιβαίως. Τὰ μέρη εἶναι ὑποτεταγμένα εἰς τὸ ὅλον, παριστῶσι δὲ τὴν διάρθρωσιν καὶ διαίρεσιν αὐτοῦ. Ἡ δὲ μετάθεσις τῶν μερῶν ἐξασκεῖ ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸ ὅλον καὶ μεταβάλλει τὴν μορφὴν αὐτοῦ. «ἔτι δὲ τοῦ ποσοῦ ἔχοντος ἀρχὴν καὶ μέτρον καὶ ἔσχατον, ὅσων μὲν μὴ ποιεῖ ἢ θέσις διαφορὰν πᾶν λέγεται, ὅσων δὲ ποιεῖ ὅλον· ὅσα δὲ ἄμφω ἐνδέχεται καὶ ὅλα καὶ πάντα. ἔστι δὲ ταῦτα ὅσων ἢ μὲν φύσις ἢ αὐτὴ μένει τῇ μεταθέσει, ἢ δὲ μορφὴ οὐ, οἷον κηρὸς καὶ ἱμάτιον· καὶ γὰρ ὅλον καὶ πᾶν λέγεται· ἔχει γὰρ ἄμφω· ὕδωρ δὲ καὶ ὅσα ὑγρὰ καὶ ἀριθμὸς πᾶν μὲν λέγεται, ὅλος δὲ ἀριθμὸς καὶ ὅλον ὕδωρ οὐ λέγεται, ἂν μὴ μεταφορᾷ. πᾶντι δὲ λέγεται, ἐφ' οἷς τὸ πᾶν ὡς ἐφ' ἐνί, ἐπὶ τούτοις πάντα ὡς ἐπὶ διηρημένοις· πᾶς οὗτος ὁ ἀριθμὸς, πᾶσαι αὐταὶ αἱ μονάδες» (Μετὰ τὰ Φυσ. Δ' 26, 1024 a 1). Πρὸς τούτοις διὰ τοῦ χωρίου τούτου ὁ Ἀριστοτέλης δίδει ἀσφαλὲς κριτήριον δι' οὗ δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν καὶ νὰ χαρακτηρίσωμεν σῶμά τι ὡς μορφὴν. Τὸ κριτήριον τοῦτο εἶναι ἡ μετάθεσις. Ὑπάρχουσι, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, σώματα, ὧν ἡ μορφὴ οὐδόλως μεταβάλλεται, μεταβαλλομένης τῆς θέσεως τῶν μορίων, ὡς τὸ ὕδωρ. Τὰ τοιαῦτα σώματα ὁ Ἀριστοτέλης καλεῖ πάντα. Ὑπάρχουσι καὶ σώματα ἅτινα κατ' ἀντίθεσιν τῶν προηγουμένων δὲν εἶναι ἀδιάφορα, ἐὰν μετατεθῶσι τὰ μόρια αὐτῶν. Ταῦτα ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης ὅλα. Ὑπάρχουσι τέλος καὶ σώματα εἰς ἃ ἀρμόζουσι καὶ οἱ δύο χαρακτηρισμοί,

¹ G. Ipsen, Über Gestaltauffassung. Erörterung des Sanderschen Parallelogramms. N. Psychol. Studien. München 1926, I σελ. 167.

² «Τί δὲ τὸ ὅλον; οὐχὶ οὐ ἂν μέρος μηδὲν ἀπῆ ὅλον ἂν εἶη;» Παρμ. 137 c. «καὶ ὅλον ἄρα ἐστὶ, ὃ ἂν ἐν ἢ, καὶ μόρι' ἂν ἔχοι» Παρμ. 142d. «ἀλλὰ μὴν τό γε ὅλον ἐν ἐκ πολλῶν ἀνάγκη εἶναι, οὐ ἔσται μόρια τὰ μόρια;» Παρμ. 157e.

πᾶν καὶ ὄλον, ὡς ὁ σχῆμα ἔχων κηρός, οὗ ἢ μὲν φύσις, ὡς κηροῦ, δὲν μεταβάλλεται διὰ τῆς μεταθέσεως τῶν μορίων, ἢ μορφή δ' ὅμως αὐτοῦ οὐδόλως παραμένει ἢ αὐτῇ. Ἐξετάζοντες δὲ ποῖα ἐκ τῶν σωμάτων εἶναι ἀδιάφορα, ὡς πρὸς τὴν μετάθεσιν, εὐρίσκομεν ὅτι τοιαῦτα εἶναι τὰ ἀποτελοῦντα σωρόν. Ἄπαντα δὲ τὰ λοιπὰ σώματα, ἅτινα κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ κριτηρίου τούτου τῆς μεταθέσεως οὐδόλως φαίνονται ἀδιάφορα εἶναι μορφαί. Πάντα τὰ μέρη τῆς μορφῆς δὲν εἶναι τῆς αὐτῆς ἀξίας καὶ σπουδαιότητος. Ὑπάρχουσι μέρη ἅτινα, ἢ αὐτὰ καθ' ἑαυτά, ἢ ἔνεκα τῆς θέσεως, ἢ ἐν τῷ ὄλῳ κατέχουσιν, εἶναι ἀπαραίτητα διὰ τὴν ὑπαρξιν καὶ διατήρησιν αὐτοῦ, δίδουσιν οὕτως εἰπεῖν εἰς αὐτὸ τὸν κυριώτατον τόνον, ἢ δ' ἀφαιρέσεις αὐτῶν καταστρέφει τὴν μορφήν. Ὑπάρχουσι καὶ μέρη μικροτέρας σχετικῶς ἀξίας ὧν ἢ ἀπομάκρυνσις οὐδόλως βλάπτει τὴν μορφήν. «κολοβὸν δὲ λέγεται τῶν ποσῶν οὐ τὸ τυχόν, ἀλλὰ μεριστόν τε δεῖ εἶναι καὶ ὄλον. τά τε γὰρ δύο οὐ κολοβά θατέρου ἀφαιρουμένου ἑνὸς (οὐ γὰρ ἴσον τὸ κολόβωμα καὶ τὸ λοιπὸν οὐδέποτε ἔστιν) οὐδ' ὄλως ἀριθμὸς οὐδεὶς, καὶ γὰρ τὴν οὐσίαν δεῖ μένειν· εἰ κύλιξ κολοβός, ἔτι εἶναι κύλικα, ὁ δ' ἀριθμὸς οὐκέτι ὁ αὐτός. πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἀνομοιομερῆ ἢ, οὐδὲ ταῦτα πάντα, ὁ γὰρ ἀριθμὸς ἔστιν ὅς καὶ ἀνόμοια ἔχει μέρη, οἷον δυάδα, τριάδα, ἀλλ' ὄλως ὄσων μὴ ποιεῖ ἢ θέσις διαφορὰν οὐδὲν κολοβόν, οἷον ὕδωρ ἢ πῦρ, ἀλλὰ δεῖ τοιαῦτα εἶναι ἢ κατὰ τὴν οὐσίαν θέσιν ἔχει. ἔτι συιεχῆ ἢ γὰρ ἀρμονία ἐξ ἀνομοιομερῶν μὲν καὶ θέσιν ἔχει, κολοβός δὲ οὐ γίνεται. πρὸς δὲ τούτοις οὐδ' ὄσα ὄλα, οὐδὲ ταῦτα, ὅτι οὐκ ἔστιν ἀποκλειστικὸν κολοβά. οὐ γὰρ δεῖ οὔτε τὰ κύρια τῆς οὐσίας, οὔτε τὰ ὁποιοῦν ὄντα· οἷον ἂν τρυπηθῆ ἢ κύλιξ, οὐ κολοβός, ἀλλ' ἂν τὸ οὖς ἢ ἀκρωτήριόν τι· καὶ ὁ ἄνθρωπος οὐκ ἔστιν ἀκρωτήριον, ἢ τὸν σπληνα, ἀλλ' ἔστιν ἀκρωτήριον, καὶ τοῦτο οὐ πᾶν ἀλλ' ὁ μὴ ἔχει γένεσιν ἀφαιρηθὲν ὄλον. διὰ τοῦτο οἱ φαλακροὶ οὐ κολοβοὶ» (Μετὰ τὰ Φυσ. Δ' 27, 1024 a 11).

Αἱ μορφαὶ διακρίνονται ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς συνοχῆς τῶν μερῶν αὐτῶν. Ἡ συνοχὴ δηλονότι τῶν μερῶν τῆς μορφῆς δύναται νὰ εἶναι χαλαρωτέρα ἢ στενωτέρα. Ὅσον στενωτέρου εἶναι συνηνωμένα τὰ μέρη τῆς μορφῆς, καὶ ὅσον καλύτερον ἐπιτυγχάνεται ἐν αὐτῇ ἢ ἀρχὴ τῆς ἐνότητος, τόσον τελειότερα καὶ μᾶλλον ἀποκεκλεισμένα εἶναι ἢ μορφή, ὡς ὁ κύκλος. «διὸ καὶ ἢ τοῦ κύκλου μάλιστα μία τῶν γραμμῶν ὅτι ὄλη καὶ τέλειός ἐστιν» (Μετὰ τὰ Φυσ. Δ' 6, 1016 b 13). Ἡ δὲ ἰδιάζουσα καὶ καινοφανὴς ἰδιότης τῆς τελείας μορφῆς, καθιστᾷ δύσκολον τὴν διάκρισιν τῶν μερῶν, ἐξαλείφουσα τὴν ἰδίαν αὐτῶν ὑπόστασιν. «τοῦ μὲν γὰρ κύκλου ὁ λόγος οὐκ ἔχει τὸν τῶν τμημάτων, ὁ δὲ τῆς συλλαβῆς ἔχει τὸν τῶν στοιχείων· καίτοι διαιρεῖται καὶ ὁ κύκλος εἰς τμήματα, ὡσπερ καὶ ἢ συλλαβὴ εἰς τὰ στοιχεῖα» (Μετὰ τὰ Φυσ. Ζ' 10, 1034 b 26). Ὁ δὲ Sander θεωρεῖ τὸν κύκλον, ὡς ὄρικόν σχῆμα, ἐν ᾧ ἢ ἀπόλυτος ὑπεροχὴ τῶν ἰδιοτήτων τῆς ὄλικῆς μορφῆς ἐξαλείφει τὴν διάκρισιν τῶν μερῶν, ὁ δὲ χωρισμὸς αὐτῶν δύναται νὰ γίνῃ ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ αὐθαιρέτως ¹.

Ὁ Ἄριστοτέλης ἐρωτᾷ καὶ περὶ τοῦ αἰτίου, ὅπερ τὴν πολλότητα τῶν μορίων ποιεῖ ἐνότητα. «τί τὸ ποιοῦν ἐν ἐκ πολλῶν;» (Μετὰ τὰ Φυσ. Η' 6, 1044 a 5), «τί αἴτιον τοῦ ἐν εἶναι;» (1045 a 7). Καὶ ἐν τισι μὲν σώμασι δέχεται ὡς αἴτιον τῆς ἐνότητος τὴν συνοχήν, τὴν συγκόλλησιν καὶ ἀλληλεπίδρασιν τῶν μορίων αὐτῶν.

¹ F. Sander, Über Gestaltqualitäten 8th internat. Kongress of Psychol. Gronengen 1926. Proc. u. Papers. Gronengen 1927 σελ. 183.

«ἐπεὶ καὶ ἐν τοῖς σώμασι τοῖς μὲν ἀφ᾽ αἰτία τοῦ ἐν εἶναι, τοῖς δὲ γλισχροῦτος, ἢ τι πάθος ἕτερον τοιοῦτον» (Μετὰ τὰ Φυσ. Η΄ 6, 1045 a 10). Ἄλλ᾽ ἢ συνοχὴ τῶν μερῶν ἰδίᾳ ἐν τοῖς ὀργανικοῖς δὲν εἶναι ὁ λόγος, ὅστις παράγει τὸ ὅλον, οὐδ᾽ ὀρίζει τὴν οὐσίαν αὐτοῦ. Διότι τὰ μέρη κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη παριστῶσιν ἔξωτερικῶς ὅ τι ἐνυπάρχει ἔσωτερικῶς ἐν τῇ φύσει τοῦ ὅλου, εἶναι μόνον τὸ γνῶρισμα τοῦ ὅλου, δὲν θὰ ὑπῆρχον δὲ ἄνευ τοῦ ἐν αὐτοῖς καὶ μετ᾽ αὐτῶν ἐνεργοῦντος αἰτίου. Ἐπομένως ὁ λόγος τῶν μερῶν ὀρίζεται ἐνδοθεν ἐνυπάρχων ἐν τῷ λόγῳ τοῦ ὅλου. Ὁ λόγος δηλονότι τῆς ὑπάρξεως τοῦ ὅλου ὀρίζει τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεως τῶν μερῶν. Ἐπειδὴ δὲ, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅλον εἶναι σύνθεσις ἔχουσα ἔννοιαν, διὰ τοῦτο οὗτος ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω αἰτίων δέχεται καὶ ἰδίᾳ διαμορφούσας ἀρχάς. «τὸ δὲ (αἰτία ἐστίν) ὡς τὸ τί ἦν εἶναι¹ τὸ τε ὅλον καὶ ἢ σύνθεσις καὶ τὸ εἶδος» (Μετὰ τὰ Φυσ. Δ΄ 2, 1013 b 22). «τῆς μὲν γὰρ ὕλης τὸ πάσχειν ἐστὶ καὶ τὸ κινεῖσθαι, τὸ δὲ κινεῖν καὶ ποιεῖν ἑτέρας δυνάμεως, δῆλον δὲ καὶ ἐπὶ τῶν τέχνῃ καὶ φύσει γινομένων. οὐ γὰρ αὐτὰ ποιεῖν τὸ ὕδωρ ζῶον ἐξ αὐτοῦ, οὐδὲ τὸ ξύλον κλίνην, ἀλλ᾽ ἢ τέχνη ὥστε καὶ οὗτοι διὰ τοῦτο λέγουσιν οὐκ ὀρθῶς, καὶ ὅτι παραλείπουσι τὴν κυριωτέραν αἰτίαν, ἔξαιροῦσι γὰρ τὸ τί ἦν εἶναι καὶ τὴν μορφήν. ἔτι δὲ καὶ τὰς δυνάμεις ἀποδιδόσασιν τοῖς σώμασι, δι᾽ ἃς γεννῶσι, λίαν ὀργανικῶς, ἀφαιροῦντες τὴν κατὰ τὸ εἶδος αἰτίαν. ἐπειδὴ γὰρ πέφυκεν ὡς φασί, τὸ μὲν θερμὸν διακρίνειν τὸ δὲ ψυχρὸν συνιστάναι, καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστον τὸ μὲν ποιεῖν, τὸ δὲ πάσχειν, ἐκ τούτων λέγουσι καὶ διὰ τούτων ἅπαντα τᾶλλα γίνεσθαι καὶ φθεῖρεσθαι. φαίνεται δὲ καὶ τὸ πῦρ αὐτὸ κινούμενον καὶ πάσχον. ἔτι δὲ παραπλήσιον ποιοῦσιν, ὥσπερ εἴ τις τῷ πρίονι καὶ ἑκάστῳ τῶν ὀργάνων ἀπογέμοι τὴν αἰτίαν τῶν γινομένων. ἀνάγκη γὰρ πρίοντος διαίρεισθαι καὶ ξέοντος λεαίνεσθαι, καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ὁμοίως» (Περὶ Γεν. καὶ Φθορᾶς Β΄ 9, 335 b 29). Ἐκ τῆς ὕλης μόνον ὡς δυνατότητος, οὐδέποτε θὰ προήρχετο ἢ τελειώσις τῆς μορφῆς ὡς ἐνεργείας, ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ἐν τῇ ὕλῃ τὸ στοιχεῖον τῆς στερήσεως (τῆς μορφῆς). «ἕκαστον δὲ διχῶς ὑπάρχει πᾶσιν, οἷον τὸ τόδε· τὸ μὲν γὰρ μορφή αὐτοῦ, τὸ δὲ στέρησις. καὶ κατὰ τὸ ποῖον τὸ μὲν λευκόν, τὸ δὲ μέλαν καὶ κατὰ τὸ ποσὸν τὸ μὲν τέλειον τὸ δ᾽ ἀτελές, καὶ κατὰ φοράν τὸ μὲν ἄνω, τὸ δὲ κάτω, ἢ κοῦφον καὶ βαρὺ» (Μετὰ τὰ Φυσ. Ε΄ 9, 1065 b 9)². «ὥστε δῆλον ἐκ τῶν

¹ Τὸ τί ἦν εἶναι ἐρμηνεύεται ὡς ἐξῆς· τὸ εἶναι (τῆς οὐσίας) δύναται νὰ νοηθῇ ὡς ἐκεῖνο ὅπερ ἦτο (προτοῦ δηλονότι ἀκόμη ἀναλυθῇ τοῦτο δι᾽ ἀφαιρέσεως εἰς στοιχεῖα), καὶ ὡς ἐκεῖνο, ὅπερ παραμένει (καὶ ἐνῶ ἐν τῇ οὐσίᾳ μεταβάλλεται πᾶν συμβεβηκός). Πρβλ. Μετὰ τὰ Φυσ. 1029 b 20. Ε. Hoffmann, Aristoteles (Dessoir).

² Πρβ. Simplific. in Arist. Physic. 189 a 11 «τὸ οὖν εἶδος καὶ τὴν στέρησιν πρῶτον μὲν ἐπὶ τῆς κατὰ τὴν οὐσίαν ἐναντιώσεως ἀρμόσει λέγειν, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον καὶ ἐπὶ τῶν κατὰ τὰς ἄλλας κατηγορίας μεταβολῶν· ἔστι γὰρ καὶ ἐπ᾽ ἐκείνων τὸ μὲν εἶδος, τὸ δὲ στέρησις.... ἀλλ᾽ ὅ τι μὲν ἐναντίωσιν τὴν κατὰ τὸ εἶδος καὶ τὴν στέρησιν βούλεται λαβεῖν διὰ τῶν ἐφεξῆς δῆλον· αὕτη δ᾽ οὐ περὶ τὴν οὐσίαν μόνην ὑφέστηκεν, ἀλλὰ περὶ πᾶσαν κατηγορίαν τὴν δεχομένην μεταβολήν. Καὶ γὰρ ἢ λευκότης ποτὲ μὲν πάρεστι τῷ ὑποκειμένῳ ποτὲ δὲ ἄπρεστι· καὶ παρούσης μὲν τὸ εἶδος λέγεται τῆς λευκότητος ὑπάρχειν αὐτῷ, ἀπούσης δὲ ἢ στέρησις. Καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων κατηγοριῶν ὁμοίως». 189 a 17 «ἀλλὰ τὸ αἰεὶ δεῖ μένειν εἴρηται, ὡς δέον ὄν ἐπὶ ἑκάστου τῶν γινομένων καὶ φθειρομένων εὐρίσκειναι πάντως ἢ εἶδος, ἢ στέρησιν ἐν τῷ μεταβάλλοντι, μᾶλλον δὲ καὶ εἶδος καὶ στέρησιν. καὶ γὰρ εἶδος ἔχει πᾶν καὶ στέρησιν ἀπουσίαν οὖσαν ἐκείνου τοῦ εἶδους, εἰς ὃ μεταβάλλειν πέφυκε. τὸ γὰρ λευκὸν σῶμα ἔχει μὲν τὸ λευκὸν εἶδος, στέρησιν δὲ τοῦ μέλανος εἰς ὃ μεταβάλλειν πέφυκεν». 189 a 27 «ὥσπερ καὶ ὅταν ἐκ τοῦ χαλκοῦ λέγωμεν τὸν ἀνδριάντα γίνεσθαι, καθ᾽ ὃ ἐν τῷ χαλκῷ ἢ τοῦ

ειρημένων, ὅτι τὸ γινόμενον ἅπαν ἀεὶ σύνθετόν ἐστι, καὶ ἔστι μὲν τι γινόμενον, ἔστι δὲ τι ὃ τοῦτο γίγνεται, καὶ τοῦτο διττόν. ἢ γὰρ τὸ ὑποκείμενον, ἢ τὸ ἀντικείμενον. λέγω δὲ ἀντικεῖσθαι μὲν τὸ ἄμουσον, ὑποκεῖσθαι δὲ τὸν ἄνθρωπον, καὶ τὴν μὲν ἀσχημοσύνην καὶ τὴν ἀμορφίαν ἢ τὴν ἀταξίαν τὸ ἀντικείμενον, τὸν δὲ χαλκὸν ἢ τὸν λίθον ἢ τὸν χρυσὸν τὸ ὑποκείμενον» (Φυσ. Ἀκρ. Α' 7, 190 b 11)¹. Ἐν τῇ ζώσῃ πρὸ πάντων οὐσία ἢ στέρησις δύναται νὰ νοηθῆ ὡς θετικὸς παράγων, ὡς ὄρεξις, ἣτις ὠθεῖ τὴν ὕλην, ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ ἀμόρφου εἰς τὴν τῆς μορφῆς. Ὅπου ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν πραγματικῶς ζῶσαν οὐσίαν φυτόν, ζῶον, ἄνθρωπον, ἐκεῖ ὑπάρχει δύναμις, ἣτις καθιστᾷ καταληπτὴν τὴν ζωὴν τῆς οὐσίας, ὑπάρχει πρῶτος καὶ ἀρχικῶς ἐν «*élan vital*», δι' οὗ ἐμφυσαῖται ἐν τῇ ὕλῃ διστάσις καὶ ὄρμη πρὸς κινήσιν καὶ μεταβολὴν². «τῶν ὄντων τὰ μὲν ἔστι φύσει, τὰ δὲ δι' ἄλλας αἰτίας, φύσει μὲν τὰ ζῶα καὶ τὰ μέρη αὐτῶν καὶ τὰ φυτὰ καὶ τὰ ἀπλᾶ τῶν σωμάτων, οἶον γῆ καὶ πῦρ καὶ ἀήρ καὶ ὕδωρ· ταῦτα γὰρ εἶναι καὶ τὰ τοιαῦτα φύσει φαμέν. πάντα δὲ τὰ ῥηθέντα φαίνεται διαφέροντα πρὸς τὰ μὴ φύσει συνεστῶτα. τὰ μὲν γὰρ φύσει ὄντα πάντα φαίνεται ἔχοντα ἐν ἑαυτοῖς ἀρχὴν κινήσεως καὶ στάσεως, τὰ μὲν κατὰ τόπον, τὰ δὲ κατὰ αὐξήσιν καὶ φθίσιν, τὰ δὲ κατὰ ἀλλοιώσιν· κλίνη δὲ καὶ ἱμάτιον, καὶ εἴ τι τοιοῦτον ἄλλο γένος ἐστίν, ἢ μὲν τετύχηκε τῆς κατηγορίας ἐκάστης καὶ καθ' ὅσον ἐστὶν ἀπὸ τέχνης, οὐδεμίαν ὄρμηγν ἔχει μεταβολῆς ἐμφυτον, ἢ δὲ συμβέβηκεν αὐτοῖς εἶναι λιθίνοις, ἢ γηίνοις, ἢ μεικτοῖς, ἐκ τούτων ἔχει, καὶ κατὰ τοσοῦτον, ὡς οὐσης τῆς φύσεως ἀρχῆς τινος, καὶ αἰτίας τοῦ κινεῖσθαι καὶ ἡρεμεῖν ἐν ᾧ ὑπάρχει πρῶτως καθ' ἑαυτὸ καὶ μὴ κατὰ συμβεβηκός» (Φυσικ. Ἀκρ. Β' 1, 192 b 8). Ἡ φυσικὴ καὶ συγκεκριμένη πραγματικότης ἐν ἀπάσαις ταῖς ἐκδηλώσεσιν αὐτῆς εἶναι ἐσωτερικῶς αὐτόματος, αὐτόνομος καὶ συγχρόνως σταθερά. Κατὰ τοῦτο δὲ διακρίνεται τῆς τέχνης, ὅτι ἢ μὲν τέχνη ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς ἐνεργείας ἐκτὸς ἑαυτῆς, ἢ δὲ φύσις ἔχει ἐν ἑαυτῇ τὴν ἀρχὴν τῆς κινήσεως, ἀλλοιώσεως, ἀνελιξέως. «ἢ μὲν οὖν τέχνη ἀρχὴ ἐν ἄλλῳ, ἢ δὲ φύσις ἀρχὴ ἐν ἑαυτῷ» (Μετὰ τὰ Φυσ. Α' 3, 1070 a 7). «καὶ ἢ ἀρχὴ τῆς κινήσεως τῶν φύσει ὄντων αὕτη ἐστὶν ἐνυπάρχουσά πως, ἢ δυνάμει ἢ ἐντελεχείᾳ» (Μετὰ τὰ Φυσ. Δ' 4, 1015 a 17). «οὐθὲν γὰρ ἔστιν αἴτιον ἕτερον τοῦ τὴν δυνάμει σφαῖραν ἐν ἐνεργείᾳ εἶναι σφαῖραν, ἀλλὰ τοῦτ' ἦν τὸ τί ἦν εἶναι ἐκατέρῳ» (Μετὰ τὰ Φυσ. Η' 6, 1045 a 31). Ὁ Ἀριστοτέλης

ἀνδριάντος ἐστὶ στέρησις ἀνόνημος, κατὰ τοῦτο λέγομεν. ἐπειδὴ γὰρ ἐκ στερήσεως ἢ γένεσις, ὅταν ἀπορήσωμεν τοῦ τῆς στερήσεως ὀνόματος διὰ τοῦ ὑποκειμένου σημαίνομεν αὐτὴν ὡς ἐν τούτῳ καὶ τῆς στερήσεως οὐσης... ὑποκεῖσθαι δὲ τὸ γινόμενον εἶπεν, οὐ τὴν ὕλην μόνον νῦν ὑποκεῖσθαι λέγων, ἀλλ' ὅλον τὸ γινόμενον ἐν ᾧ καὶ ἢ ὕλη καὶ ἢ στέρησις. τοῦτο οὖν, φησί, τὸ γινόμενον εἰ καὶ ἀριθμῷ ἐστὶν ἐν (διότι συνδεδράμηκεν εἰς ταύτῳ τὸ τε ὑποκείμενον καὶ ἢ στέρησις, ὡς μὴ δυναμένης τῆς στερήσεως καθ' ἑαυτὴν ὑποστῆναι), ἀλλὰ τῷ εἶδει γε διάφορα ἐστίν».

¹ Simplic. in Arist. Physik. 190 b 17 «ἐπειδὴ δὲ τὸ ὑποκείμενον ἀριθμῷ μὲν ἔστι ἐν εἶδει δὲ καὶ λόγῳ δύο, καὶ τὸ μὲν καθ' ἑαυτὸ ἔστι ἢ ὕλη, τὸ δὲ κατὰ συμβεβηκός ἢ στέρησις, συνάγεται ὅτι, κατὰ μὲν τινὰ τρόπον δύο εἰσὶν αἱ ἀρχαὶ (εἴ τις τὰ ἀριθμητὰ καὶ καθ' αὐτὸ καὶ μὴ κατὰ συμβεβηκός), κατὰ δὲ τινὰ τρόπον τρεῖς (εἴ τις καὶ τὴν στέρησιν ὡς ἀρχὴν καὶ στοιχεῖον λαμβάνοι, διότι ἦν ἐν τῷ ὑποκειμένῳ πρὶν γένηται τὸ σύνθετον), καὶ οὐκ ἂν γένοιτο τὸ σύνθετον μὴ πρότερον ἐκστάντος ἐκείνου. ὁ γὰρ ἄνθρωπος οὔτε ἂν γένοιτο μουσικῶς μὴ πρότερον ἄμουσος ὢν καὶ τοῦ ἀμούσου ὑποχωρήσαντος· ὥστε τὰ φυσικὰ πάντα στοιχεῖα καὶ ἀρχὰς ἔχει καθ' αὐτὸ μὲν δύο τὸ τε εἶδος καὶ τὴν ὕλην, κατὰ συμβεβηκός· δὲ καὶ τὴν στέρησιν, ὅτι τῇ ὕλῃ συμβέβηκεν αὕτη».

² E. Hoffmann, Aristoteles (Dessoir) σελ. 152.

θεωρεί τὴν ἀέναον μεταβολὴν τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν, ὡς ἔργον αἰωνίου εἶδους καθόλου, ὅπερ πάντοτε ἦτο (τὸ τί ἦν εἶναι) καὶ ὅπερ, μὴ ὑποκείμενον εἰς γένεσιν («τὸ εἶδος οὐ γίνεταί» Ζ' 8, 1033 b 17· «οὐ μόνον δὲ περὶ τῆς οὐσίας ὁ λόγος δηλοῖ τὸ μὴ γίνεσθαι τὸ εἶδος» Ζ' 9, 1034 b 7· «δέδεικται δὲ καὶ δεδήλωται ἐν ἄλλοις, ὅτι τὸ εἶδος οὐδεὶς ποιεῖ οὐδὲ γεννᾷ» Η' 3, 1043 b 16), δύναται νὰ εἶναι ἀρχή, λόγος καὶ σκοπὸς τῆς κινήσεως. Ἐκαστον ἄτομον εἶδος, ἐκάστη κατωτάτη ἐνότης τῆς πλατωνικῆς διαιρέσεως εἶναι εἰκὼν τῆς ἀνωτάτης δημιουργικῆς ἐνότητος, ἣτις μεταβάλλει ἀφ' ἑαυτῆς διαμορφωτικῶς τὴν ὕλην ἐν ἣ αὐτὴ αὕτη κινεῖται καὶ ἀναπτύσσεται ¹.

Ὡς ὁ Πλάτων τὸν ἕνα καὶ ὅλον κόσμον (μονογενῆς κόσμος, Τίμαιος) διείδεν ἠνωμένον μετὰ τῆς ἐνιαίας δημιουργικῆς τοῦ κόσμου δυνάμεως, οὕτω καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μεταφέρων πιστῶς ἐκ τοῦ πλατωνικοῦ κόσμου τὰ δυσκολώτατα προβλήματα εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἐννοίαν τοῦ ὄντος, δέχεται καὶ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ δημιουργικὴν δυνάμιν οὐχὶ κεχωρισμένην («τὸ μὲν γὰρ εἶδος καὶ ἡ ὕλη οὐ χωρίζεται τοῦ πράγματος» Φυσ. Ἀκρ. Δ' 2, 209 b 33), ἀλλ' ἐν συνδέσμῳ μετὰ τοῦ ἐπὶ μέρους. Ἡ δημιουργικὴ αὕτη δυνάμις εἶναι πραγματικὴ μόνον ὡς ἐνεργοῦσα καὶ διαμορφοῦσα τὴν ὕλην δύναιμις, ἔξω δὲ ταύτης οὐδόλως ὑπάρχει ὡς κατ' οὐσίαν ὄν, λογικῶς δὲ δύναται νὰ θεωρηθῆ χωριστή. «ὥστε ἄλλον τρόπον ἢ φύσις ἂν εἴη τῶν ἐχόντων ἐν ἑαυτοῖς κινήσεως ἀρχὴν ἢ μορφήν καὶ τὸ εἶδος, οὐ χωριστὸν δὲν ἀλλ' ἢ κατὰ λόγον» (Φυσ. Ἀκρ. Β' 1, 193 b 3). Καὶ ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ταύτην τὸ ἀριστοτελικὸν εἶδος εὐρίσκεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πλατωνικὴν ἰδέαν, ἣτις εἶναι ὄντοτης ἀνεξάρτητος καὶ χωριστὴ τῆς ὕλης, καὶ ἣς τὴν πρὸς τὰ πράγματα τοῦ ὕλικου κόσμου σχέσιν ὁ Πλάτων παριστᾷ διὰ τῶν λέξεων, μέθεις, παρουσία, κοινωνία, μίμησις, καὶ τῶν τοιούτων. Ἡ ἀντίθεσις δ' αὕτη πρὸς τὸ ὑπερ ουράνιον τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν, καθ' οὗ ὁ Ἀριστοτέλης ἔστρεψεν δξέα τὰ βέλη τῆς κριτικῆς αὐτοῦ, ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς ἀριστοτελικῆς μεταφυσικῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Πλάτωνα ὁ συνήγορος τοῦ κόσμου τοῦ δεδομένου, Ὡς καθῆκον αὐτοῦ θεωρεῖ νὰ καταβιβάσῃ τὰς ἰδέας ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Αἱ ἰδέαι πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν οὐχὶ ὡς ὑπερκόσμια ἀρχέτυπα, ἀλλ' ὡς ἐνεργοῦσαι καὶ διαμορφοῦσαι ἀρχαὶ τοῦ πραγματικοῦ κόσμου ². Ἡ δὲ γέννησις τῆς ἐννοίας

¹ Simpl. in Arist. Phys. 193 b 22 «καὶ τὸ εἶδος δὲ κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν καὶ γίνεται ἐκ τοῦ ἀντικειμένου καὶ γενόμενον σφύζεται καὶ κινεῖται πάσχον τε καὶ ποιῶν, μᾶλλον δὲ παθητικῶς ἐνεργοῦν..... ζῶν δὲ οὐσα τοῦ εἶδους ἢ φύσις οὐ μόνον ἐκφυσις τις ἐστὶν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ γενομένου ἤδη συνοχὴ καὶ διανάστασις πρὸς τὸ ποιεῖν καὶ πάσχειν ἃ πέφυκε».

² Ὁ Πλάτων ἐν Σοφιστῇ ὀρίζει τὸ ὄν ὡς δυνάμιν τοῦ ποιεῖν καὶ πάσχειν. «λέγω δὲ τὸ καὶ ὁποιανοῦν τινα κερτημένον δυνάμιν εἶναι εἰς τὸ ποιεῖν ἕτερον ὁτιοῦν πεφυκὸς εἶτε εἰς τὸ παθεῖν καὶ συμκρότατον ὑπὸ τοῦ φαυλοτάτου, κἂν εἰ μόνον εἰς ἀπαξ, πᾶν τοῦτο ὄντως εἶναι· τίθεμαι γὰρ ὄρον ὀρίζειν τὰ ὄντα ὡς ἐστὶν οὐκ ἄλλο τι πλὴν δυνάμις» (247c). Ἀπὸ τούτου ὀρμώμενοι πολλοὶ ἐδέχθησαν ὅτι ὁ Πλάτων ἐν τῇ Σοφιστῇ μετέβαλεν οὐσιωδῶς τὴν περὶ τῶν ἰδεῶν διδασκαλίαν αὐτοῦ. Ἀλλὰ τοῦτο φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ἀληθές. Ὁ ὀρισμὸς τοῦ ὄντος ὡς δυνάμεως τοῦ ποιεῖν καὶ πάσχειν δὲν ἔχει τὴν ἐννοίαν δυναμικῆς ἐκδοχῆς τῶν ἰδεῶν ὡς κινητηρίων δηλονότι καὶ ἐνεργουσῶν δυνάμεων. Διότι ἡ ἐννοία τῆς δυνάμεως τοῦ ποιεῖν καὶ πάσχειν ἐν τοῖς πλατωνικοῖς διαλόγοις περιστέλλεται μέχρι τοῦ νὰ σημάνη ἀπλῶς τὰς δύο ὄψεις σχέσεώς τινος. Ὁ δ' ὀρισμὸς ἐνταῦθα φαίνεται ὅτι δηλοῖ μᾶλλον τὴν σχέσιν τοῦ γινώσκειν καὶ γινώσκεσθαι. «τὸ δὲ γε, ὡς τὸ γινώσκειν εἶπερ ἔσται ποιεῖν τι, τὸ γινώ-

τοῦ εἶδους δύναται νὰ νοηθῆ ἔκ τῆς αὐτῆς φιλοσοφικῆς τάσεως, ἣτις γενικῶς ὀρίζει τὴν σχέσιν τῆς ἀριστοτελικῆς τοῦ κόσμου παρατηρήσεως πρὸς τὸν πλατωνισμόν.

Ἐν τῷ εἶδει ὁ Ἀριστοτέλης εὐρίσκει τὸ μέσον πρὸς ὑπερνίκησιν τοῦ πλατωνικοῦ ὑπερκοσμίου πρὸς δικαιολογίαν τοῦ κόσμου τῆς γενέσεως. Διότι τὸ εἶδος

σκόμνον ἀναγκαῖον αὐ συμβαίνει πάσχειν. τὴν οὐσίαν δὴ κατὰ τὸν λόγον τοῦτον γινωσκόμενην ὑπὸ τῆς γνώσεως, καθ' ὅσον γινώσκειται, κατὰ τοσοῦτον κινεῖσθαι διὰ τὸ πάσχειν, ὃ δὴ φαιμέν οὐκ ἂν γενέσθαι περὶ τὸ ἡρεμοῦν» Σοφιστ. (248d). Ἡ τῆς ψυχῆς μετὰ τοῦ ὄντος κοινωνία καθορίζεται διὰ τῆς σχέσεως τοῦ γινώσκειν καὶ γινώσκεσθαι. «πρὸς ὃ γε λεκτέον ἡμῖν ὅτι δεόμεθα παρ' αὐτῶν ἔτι πυθέσθαι σαφέστερον εἰ προσομολογοῦσι τὴν μὲν ψυχὴν γινώσκειν, τὴν δ' οὐσίαν γινώσκεσθαι» Σοφιστ. (248c). Ἡ γνώσις εἶναι γνῶσις τοῦ ὄντος, ἢ δὲ ψυχὴ ἐν ἣ ἡ γνῶσις γίνεται, εἶναι τὸ ὑποκείμενον ὑπερ διατελεῖ εἰς σχέσιν πρὸς τι ἀντικείμενον. Τὸ ὄν δὲ πάλιν εἶναι τὸ διὰ τῆς γνώσεως καθοριζόμενον ὄν, πρέπει δηλονότι νὰ καθορισθῆ διὰ τῆς γνώσεως ἢ οὐσία αὐτοῦ. Τὸ ὄν ἐπομένως δὲν δύναται νὰ νοηταί πλέον ἐν ἀπολύτῳ ἀπομονώσῃ κοινωνία καὶ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὴν ψυχὴν εἶναι ἀπαραίτητοι. Τὸ ὄν εἶναι ἀντικείμενον πρὸς τι ὑποκείμενον. Ψυχὴ καὶ ὄν εἶναι ἔννοιαι συσχετικάι. Καὶ ἡ σχέσις αὐτῶν δηλοῦται διὰ τοῦ ὄρου τῆς δυνάμεως, ἧς ἡ ἐνέργεια διασαφεῖται διὰ τοῦ παιεῖν καὶ πάσχειν (πρβλ. Θεαίτ. 156 a, 182 a). Τὸ ὄν δύναται νὰ νοηθῆ ὡς δύναμις, καθ' ὅσον δι' αὐτοῦ προκαλεῖται ἡ νόησις. Ἐκ τῆς στενωτάτης δηλονότι κοινωνίας αὐτοῦ πρὸς τὴν ψυχὴν ἀναπτύσσεται ἡ δύναμις αὐτοῦ ἐν τῇ κινήσει τοῦ γινώσκοντος ὑποκειμένου. Ῥητῶς δὲ ἀποδίδονται εἰς τὸ παντελὲς ὄν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος κίνησις καὶ ζωὴ καὶ ψυχὴ καὶ νοῦς (Σοφιστ. 248 e). Ὁ Πλάτων, ὡς γίνεται δηλον ἔκ τῶν ἐνταῦθα λεγομένων, θέλει νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ κίνησις ὑπάρχει ὡς καὶ ἡ στάσις. Διότι ἐὰν ἀρνηθῶμεν τὴν ὑπαρξίν τῆς κινήσεως, τὸ παντελῶς ὄν, τὸ ὄν ἐν τῇ ὁλότητι αὐτοῦ, τὸ περιλαμβάνον δηλονότι ἐν ἑαυτῷ πάντα τὰ γένη καὶ τὰ εἶδη τοῦ ὄντος, ἀποβαίνει πρᾶγμα ἀδρανές· πᾶσα ἐνέργεια ἀφνίσκεται ὡς καὶ πᾶσα ζωὴ καὶ ψυχὴ, ἐπομένως καὶ πᾶσα νόησις. Ἀπομάκρυνσις δηλονότι ἀπὸ τοῦ παντελῶς ὄντος τῆς κινήσεως, τῆς ζωῆς, τῆς νοήσεως, ἔχει ὡς ἐπακολούθημα τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ νοῦ, καθ' ὅσον ἡ νόησις γίνεται ἐν τῇ ψυχῇ, ἣτις εἶναι κίνησις καὶ ζωὴ. Ἄξια προσοχῆς εἶναι καὶ ὅσα περὶ αὐτοῦ λέγει ὁ Simplicius in Arist. Phys. 200 b 32. «τέταρτον δὲ ἐπιστάνειν ἀξιῶ τοὺς φιλοσοφοῦντας, ὅτι ἄλλη μὲν ἐστὶν ἡ κίνησις, ἣν ὁ Πλάτων ὡς ἐν γένος τίθησι τοῦ ὄντος κατ' ἄλλο σημαινόμενον αὐτὴν θεωρῶν, ἄλλη δὲ αὕτη, καὶ ἄλλην ἔννοιαν ἔχουσα, περὶ ἧς νῦν ὁ Ἀριστοτέλης διδάσκει. καὶ γὰρ ἐκεῖνη μὲν ἡ κίνησις τὴν ἀπὸ τοῦ ὄντος πρώτην ἐξανάστασιν εἰς δυνάμεις τε καὶ ἐνεργείας ζωτικὰς τε καὶ νοεράς σημαίνει παντελῶς οὐσαν ἀμετάβλητον, ὡς δηλοῖ τὰ ἐν Σοφιστῇ λεγόμενα, ἐξ ὧν ἡ κίνησις ἠύρησθαι δοκεῖ. «Τί δὲ πρὸς Διός, ὡς ἀληθῶς κίνησιν καὶ ζωὴν καὶ ψυχὴν καὶ φρόνησιν ἢ ῥαδίως πεισθησόμεθα τῷ παντελῶς ὄντι μὴ παρεῖναι μηδὲ ζῆν αὐτό, μηδὲ φρονεῖν, ἀλλὰ σεμνὸν καὶ ἄγιον, νοῦν οὐκ ἔχον, ἀκίνητον ἐστὼς εἶναι; δεινὸν μὲντ' ἂν, ὃ ξένη, λόγον συγχωροῦμεν. ἀλλὰ νοῦν μὲν ἔχειν, ζωὴν δὲ μὴ φῶμεν; καὶ πῶς; ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἀμφοτέρω ἐνόησα αὐτῷ λέγομεν, οὐ μὴν ἐν ψυχῇ γε φήσομεν αὐτὸ ἔχειν αὐτά; καὶ τίνα ἕτερον ἔχει τρόπον; ἀλλὰ δήτα νοῦν μὲν καὶ ζωὴν καὶ ψυχὴν, ἀκίνητον μὲντοι τὸ παράπαν ἔμψυχον ὄν ἐστάναι; πάντα ἐμοὶ γελοῖα ταῦτα εἶναι φαίνεται. καὶ τὸ κινούμενον δὴ καὶ κίνησιν συγχωρητέον ὡς ὄντα. ξυμβαίνει γοῦν, ὃ Θεαίτητε, κινήτων ὄντων νοῦν μηδενὶ περὶ μηδενὸς εἶναι μηδαμοῦ». καὶ ὅρα ὅτι καὶ αὕτη ἡ κίνησις ἣν ὁ Πλάτων εὔρε καὶ τοῖς ἄλλοις γένεσι συγκαταριθμεῖ, ὡς ἐν τοῖς οὐσίαις ἐθεωρήθη, κατὰ τὴν ζωὴν καὶ φρόνησιν τοῦ παντελοῦς ὄντος ἀναφανείσα. ἐπεὶ δὲ ἐκεῖ πάντα, ὅπερ καὶ πρότερον εἶπον, μετὰ τῆς ἀσυγχύτου ἐνώσεως καὶ τὴν ἀδιάσπαστον καὶ αὐτοτελεῖ διάκρισιν ἔχει, διὰ τοῦτο καὶ καθ' ἑαυτὴν τὴν κίνησιν ἐξεγένετο θεωρεῖν καὶ ὡς γένος αὐτὴν τοῦ ὄντος τίθεναι. ἡ μὲντοι ἐνταῦθα παραδιδομένη κίνησις μεταβολὴ ἐστὶν αἰεὶ ῥέουσα καὶ τοῦ δυνάμει μένοντος δυνάμει ἐνέργεια. διὸ καὶ χρόνῳ μετρεῖται ὡς περὶ ἐκείνη τῷ αἰῶνι· καὶ καταπέποιται ἐν τοῖς κινουμένοις, οὐκ ἔχουσα τὴν καθ' αὐτὴν ὑπόστασιν. αἰτίων δὲ οἶμαι τῆς διαφόρου ταύτης ἐπιβολῆς τὸ τὸν μὲν Πλάτωνα ἀξιούντα παραδειγματικὰ τῶν τῆδε αἰτία τοῖς αὐτοῖς ὀνόμασι καλεῖσθαι, τὸν δὲ Ἀριστοτέλη τὴν τοιαύτην ὁμωνυμίαν εὐλαβηθῆναι ὡς κατὰ τὸ ὄνομα καὶ τὴν ἔννοιαν ὁμοίαν προβαλλομένην ἐν ἡμῖν».

ἀφ' ἑνὸς μὲν διατηρεῖ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ πνευματικοῦ καθόλου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐξαλείφει τὴν ἀντίθεσιν τοῦ πνευματικοῦ πρὸς τὸν κόσμον τῶν ἐπὶ μέρους φαινομένων. Τοῦτο, ὡς μεταβάλλον τὸ ἀκαθόριστον, τὴν ὕλην εἰς εὐδιακρίτους καὶ μετὰ ὁρισμένων γνωρισμάτων συγκεκριμένας μορφάς, καθιστᾷ εὐκόλον τὴν παραδοχὴν τῶν ἰδεῶν, ὡς κινητηρίων καὶ διαμορφουσῶν ἀρχῶν τοῦ κόσμου. Τὸ εἶδος δὲν πρέπει νὰ νοηθῆ ὡς ἐνότης ἀθροίσματος μορίων ἢ σωροῦ, οὐδ' ὡς ἐνότης ὑπὸ τύπον μονάδος, ἢ στιγμῆς, ἀλλ' ὡς ἐντελέχεια, ὡς δημιουργικὴ μορφή καὶ φύσις. «καὶ τὸν ἀριθμὸν δεῖ εἶναι τι ᾧ εἰς, ὃ νῦν οὐκ ἔχουσι λέγειν τίτι εἰς, εἴπερ ἐστὶν εἰς· ἢ γὰρ οὐκ ἐστὶν ἀλλ' οἷον σωρός, ἢ εἴπερ ἐστὶ, λεκτέον τί τὸ ποιοῦν ἐν ἐκ πολλῶν. καὶ ὁ ὁρισμὸς εἰς ἐστίν· ὁμοίως δὲ οὐδὲ τοῦτον ἔχουσι λέγειν. καὶ τοῦτ' εἰκότως συμβαίνει· τοῦ αὐτοῦ γὰρ λόγου, καὶ ἡ οὐσία ἐν οὕτως, ἀλλ' οὐχ ὡς λέγουσί τινες, οἷον μόνος τις οὐκ ἢ στιγμή, ἀλλ' ἐντελέχεια καὶ φύσις τις ἐκάστη» (Μετὰ τὰ Φυσ. Η' Β, 1044 a 3). «διηρημένου δὲ καθ' ἕκαστον γένος τοῦ μὲν ἐντελεχείᾳ τοῦ δὲ δυνάμει, ἢ τοῦ δυνάμει ὄντος ἐντελέχεια, ἢ τοιοῦτον, κίνησις ἐστίν, οἷον τοῦ μὲν ἀλλοιωτοῦ, ἢ ἀλλοιωτόν, ἀλλοιώσις, τοῦ δὲ αὐξήτοῦ καὶ τοῦ ἀντικειμένου φθιτοῦ (τοῦδὲν γὰρ ὄνομα κοινὸν ἐπ' ἀμφοῖν), αὐξήσις καὶ φθίσις, τοῦ δὲ γεννητοῦ καὶ φθαρτοῦ γένεσις καὶ φθορά, τοῦ δὲ φθρητοῦ φορά. ὅτι δὲ τοῦτό ἐστὶν ἡ κίνησις ἐντεῦθεν δῆλον. ὅταν γὰρ τὸ οἰκοδομητόν, ἢ τοιοῦτον αὐτὸ λέγομεν εἶναι, ἐντελεχείᾳ ἢ οἰκοδομεῖται, καὶ ἐστὶ τοῦτο οἰκοδόμησις· ὁμοίως δὲ καὶ μάθησις καὶ ἰάτρευσις καὶ κύλισις καὶ ἄλλαι καὶ ἄδρυσις καὶ γήρανσις» (Φυσ. Ἀκρ. Γ' 1, 201 a 9). «ἢ δὲ τοῦ δυνάμει ὄντος, ὅταν ἐντελεχείᾳ ὢν ἐνεργῆ οὐχ ἢ αὐτό, ἀλλ' ἢ κινήτον κίνησις ἐστίν» (201 a 27). «ἢ τοῦ δυνατοῦ, ἢ δυνατόν, ἐντελέχεια φανερόν ἐστι κίνησις ἐστίν» (201 b 4). «διὸ ἢ κίνησις ἐντελέχεια τοῦ κινήτοῦ, ἢ κινήτόν, συμβαίνει δὲ τοῦτο θίξει τοῦ κινήτικοῦ, ὥστε ἅμα καὶ πάσχει» (2, 202 a 7). «καὶ τὸ ἀπορούμενον δὲ φανερόν, ὅτι ἐστὶν ἢ κίνησις ἐν τῷ κινήτῳ· ἐντελέχεια γὰρ ἐστὶ τούτου, καὶ ὑπὸ τοῦ κινήτικοῦ. καὶ ἢ τοῦ κινήτικοῦ δὲ ἐνέργεια οὐκ ἄλλη ἐστίν· δεῖ μὲν γὰρ εἶναι ἐντελέχειαν ἀμφοῖν» (3, 202 a 15)¹. «διηρημένου δὲ καθ' ἕκαστον γένος τοῦ μὲν δυνάμει τοῦ δ' ἐντελεχείᾳ, τὴν τοῦ δυνάμει ἢ τοιοῦτόν ἐστιν ἐνέργειαν λέγω κίνησιν. ὅτι δ' ἀληθῆ λέγομεν, ἐνθένδε δῆλον. ὅταν γὰρ τὸ οἰκοδομητόν ἢ τοιοῦτον αὐτὸ λέγομεν εἶναι, ἐνεργείᾳ ἢ οἰκοδομεῖται, καὶ ἐστὶ τοῦτο οἰκοδόμησις. ὁμοίως μάθησις, ἰάτρευσις καὶ κύλισις, βάδισις, ἄλλαι, γήρανσις, ἄδρυσις, συμβαίνει δὲ κινεῖσθαι, ὅταν ἢ ἐντελέχεια ἢ αὐτῆ, καὶ οὔτε πρότερον οὐθ' ὕστερον. ἢ δὲ τοῦ δυνάμει ὄντος ἐντελέχεια, ὅταν ἐντελεχείᾳ ὢν ἐνεργῆ, οὐχ ἢ αὐτὸ ἀλλ' ἢ κινήτόν, κίνησις ἐστίν. λέγω δὲ τὸ ἢ ὡδε. ἐστὶ γὰρ ὁ χαλκὸς δυνάμει ἀνδριάς· ἀλλ' ὁμοίως οὐχ ἢ τοῦ χαλκοῦ

¹ Simpl. in Phys. 201 a 9 «ὅταν ἀπὸ τοῦ δυνάμει μεταβάλλῃ εἰς τὸ ἐνεργείᾳ μένοντος ἐν αὐτῷ τοῦ δυνάμει, τότε λέγεται κινεῖσθαι. εἰκότως οὖν προσέθηκεν ἢ τοιοῦτον, ἵνα ἢ ἐνέργεια τοῦ δυνάμει μένοντος ἐπιτελῆται· διττὴ οὖν ἢ κυρίως ἐντελέχεια, ἢ μὲν ὡς εἶδος τέλειον ἠρεμοῦν, ὡς ἢ ψυχὴ λέγεται ἐντελέχεια, ἢ δὲ ἢ κατὰ τοῦτο ἐνέργεια. εἰ δὲ ποτε καὶ ἀπλῶς ἢ ἐνέργεια λέγοιτο ἐντελέχεια, καὶ αὐτὴ καθόσον ἕκαστον ἐνεργεῖν κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν τὰς ἐνεργείας ἀποδίδωσιν, εἴτε ἀτελής ἢ φύσις, εἴτε τελεία... προσεχτέον δὲ ὅτι τὸ τῆς ἐνεργείας νῦν ὄνομα κοινῶς τέθεικεν ὁ Ἀριστοτέλης ἐπὶ τε τοῦ ποιοῦντος καὶ τοῦ πάσχοντος· κοινῶς γὰρ ἐπ' ἀμφοῖν, ἢ ἀπὸ τοῦ δυνάμει ἐπὶ τὸ ἐνεργείᾳ διανύσασθαι κίνησις ἐστίν... ἀμφὼ δὲ κοινῷ ὀνόματι ἐνέργειαν ὁ Ἀριστοτέλης ἐκάλεσε, καθόσον τὸ δυνάμει ἐκατέρωθεν διεγείρεται πρὸς τὸ ἐνεργείᾳ. μήποτε δὲ καὶ τὸ ποιοῦν ὅταν ἀπὸ τοῦ δυνάμει εἰς τὸ ἐνεργείᾳ μεταβάλλῃ, ὡς πάσχον κινεῖται καὶ οὐχ ὡς ποιοῦν».

έντελέχεια, ἢ χαλκός, κίνησις ἐστίν. οὐ γὰρ ταῦτόν χαλκῶ εἶναι καὶ δυνάμει τινί, ἐπεὶ εἰ ταῦτόν ἦν ἀπλῶς κατὰ τὸν λόγον, ἦν ἂν ἢ τοῦ χαλκοῦ έντελέχεια κίνησις τις. οὐκ ἔστι δὲ ταυτό. δῆλον δὲ ἐπὶ τῶν ἐναντίων· τὸ μὲν γὰρ δύνασθαι ὑγιαίνειν καὶ δύνασθαι κάμνειν οὐ ταυτόν. καὶ γὰρ ἂν τὸ ὑγιαίνειν καὶ τὸ κάμνειν ταυτόν ἦν· τὸ δ' ὑποκείμενον καὶ ὑγιαίνον καὶ νοσοῦν, εἴθ' ὑγρότης, εἴθ' αἷμα, ταῦτό καὶ ἔν. ἐπεὶ δ' οὐ ταυτόν, ὡσπερ οὐδὲ χρῶμα ταῦτό καὶ ὄρατόν, ἢ τοῦ δυνατοῦ ἢ δυνατὸν έντελέχεια κίνησις ἐστίν. ὅτι μὲν οὖν ἐστὶν αὕτη, καὶ ὅτι συμβαίνει τότε κινεῖσθαι ὅταν ἢ έντελέχεια ἢ αὕτη, καὶ οὔτε πρότερον οὔθ' ὕστερον δῆλον. ἐνδέχεται γὰρ ἕκαστον ὅτε μὲν ἐνεργεῖν, ὅτε δὲ μὴ, οἷον τὸ οἰκοδομητόν, ἢ οἰκοδομητόν, καὶ ἢ τοῦ οἰκοδομητοῦ ἐνέργεια ἢ οἰκοδομητόν, οἰκοδόμησις ἐστίν. ἢ γὰρ τοῦτό ἐστίν ἢ οἰκοδόμησις, ἢ ἐνέργεια ἢ ἢ οἰκία. ἀλλ' ὅταν οἰκία ἢ, οὐκέτι οἰκοδομητόν ἐστίν. οἰκοδομεῖται δὲ τὸ οἰκοδομητόν, ἀνάγκη ἄρα οἰκοδόμησιν τὴν ἐνέργειαν εἶναι, ἢ δὲ οἰκοδόμησις κίνησις τις. ὁ δ' αὐτὸς λόγος καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων κινήσεων» (Μετὰ τὰ Φυσ. Κ' 9, 1065 b 15). «ἢ τε κίνησις ἐνέργεια μὲν εἶναι δοκεῖ τις, ἀτελῆς δὲ· αἴτιον δ' ὅτι ἀτελὲς τὸ δυνατὸν οὐ ἐστὶν ἐνέργεια» (1066a 20). «καὶ ὅτι ἐστὶν ἢ κίνησις ἐν τῷ κινητῷ δῆλον· έντελέχεια γὰρ ἐστὶ τούτου ὑπὸ τοῦ κινητικοῦ» (1066a 27) ¹.

Ὅθεν ἢ έντελέχεια δὲν εἶναι μόνον ἢ ἥρεμος συνοχή τῆς μορφῆς, ἀλλὰ δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς φορεὺς τῆς ζωῆς αὐτῆς, ὡς ἑυθυμίζουσα τὴν κατεύθυνσιν αὐτῆς. Οὕτως ὁ Ἀριστοτέλης μετήνεγκε τὴν περὶ ἰδεῶν διδασκαλίαν, νοουμένην ὡς διδασκαλίαν διὰ μορφωτικῶν ὁλοτήτων, ἐπὶ τοῦ πεδίου βιολογικῶν τύπων, ὅπου τὸ εἶδος, ὡς ζῶσα καὶ ἀνελισσομένη μορφή, ἔμελλε νὰ ἀπομακρυνθῆ τῆς ἐννοίας τῆς ἀριθμητικῆς καὶ γενικῶς τῆς ποσοτικῆς ἀρχῆς Διότι τὸ ἀριστοτε-

¹ Μετὰ τῆς θεμελιώδους γνώμης τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅτι τὸ γινόμενον σύγκεται ἐξ ὕλης καὶ εἶδους, συνδέεται στενῶτατα καὶ ἢ ἄλλη ἐξ ἰσοῦ θεμελιώδης αὐτοῦ γνώμη, καθ' ἣν τὸ γινόμενον εἶναι μεταβολὴ ἐκ τῆς δυνάμεως εἰς τὴν ἐνέργειαν, ἀνάπτυξις ἐκ τῆς ἐν σπέρματι καταστάσεως εἰς τὴν τελείωσιν, ἐκ τοῦ δυνάμει ὄντος εἰς τὸ ἐνεργεῖν ὄν. Τοῦτο δ' ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς κινήσεως ταύτης, ἣν ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει ὡς ἀτελῆ έντελέχεια τοῦ δυνάμει ὄντος. Οὕτω τὸ δυνάμει ὄν γίνεται μέσον τι μεταξὺ ὄντος καὶ μὴ ὄντος. Ἡ δὲ παρατήρησις τῶν ὀργανικῶν ὄντων καὶ τῶν ὄντων τῆς τέχνης κατέστησε καταληπτὴν τὴν ἐννοιαν τοῦ δυνάμει ὄντος. Διότι ὁ σπόρος καὶ τὸ σπέρμα διὰ τῆς ἀναπτύξεως τελειοῦνται. Ἐν τῷ σπόρῳ καὶ τῷ σπέρματι ἐνυπάρχει δυνάμει ὄλον τὸ ὀργανικὸν ὄν μετὰ πάντων τῶν μερῶν αὐτοῦ, κατὰ δὲ τὸ τέλος τῆς ἀναπτύξεως ἐμφανίζεται τοῦτο ἐν τελειότητι, ὡς ἐνεργεῖα ὄν. Ὅμοίως καὶ ἐπὶ τῶν ἔργων τῆς τέχνης. Τὸ μάρμαρον π. χ. ἢ ὁ χαλκός εἶναι ἢ δυνατότης, ὁ ὄρος, ἢ προϋπόθεσις τοῦ ἀνδριάντος, μόνον ὅτι ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τοῦ δυνάμει τοῦ σπόρου ἢ τοῦ σπέρματος καὶ τοῦ δυνάμει τῆς ὕλης τῶν ἔργων τῆς τέχνης. Ἐν τῷ σπόρῳ καὶ τῷ σπέρματι ἐνυπάρχει σύμφυτος ἢ δύναμις, ἢ έντελέχεια ἢ ὠθοῦσα τὸ δυνάμει ὄν εἰς ἀνάπτυξιν, ἐνῶ ἢ ὕλη τῶν ἔργων τῆς τέχνης εἶναι μᾶλλον παθητικὴ δύναμις, ἔχουσα ἀνάγκην τῆς ἐξωτερικῆς ἐνεργείας τοῦ καλλιτέχνου. Διὰ τῶν ἐννοιῶν δυνάμει καὶ ἐνεργεῖα ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς γίνεται φανερόν, θέλει νὰ ἐκφράσῃ τὰς διαφορὰς καταστάσεις, καθ' ἃς δύναται νὰ ὑπάρχῃ ὄν τι, τὴν προτέραν δηλονότι ἀτελῆ καὶ τὴν μετέπειτα τελείαν. Πρὸς τούτοις δὲ διὰ τῶν ἐννοιῶν τούτων ἐξαφανίζεται ὁ χωρισμὸς τοῦ πράγματος εἰς τὰ δύο στοιχεῖα ὕλη καὶ εἶδος, καθόσον ἢ ὕλη καὶ τὸ εἶδος γίνονται τὰ δύο ἄκρα τοῦ γίνεσθαι πράγματός τινος, αἱ δύο βαθμίδες τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ. Οὐδεμία ἄλλη ἐννοια ἐν τῷ φιλοσοφικῷ συστήματι τοῦ Ἀριστοτέλους κέκτηται τοσαύτην σημασίαν ὅσην ἢ ἐννοια αὕτη τοῦ δυνάμει ὄντος. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐφήρμοσε ταύτην ἐπὶ παντός εἶδους γενέσεως ἀπὸ τῶν ἀπλουστάτων φυσικῶν ὄντων μέχρι τῶν ἀνωτάτων πνευματικῶν γεγονότων καὶ φαινομένων καὶ ὡς νόμον διετύπωσε: «πᾶν τὸ γινόμενον μεταβάλλει ἐκ τοῦ δυνάμει ὄντος εἰς τὸ ἐνεργεῖν ὄν» (Μετὰ τὰ Φυσ. Α' 2 1069 b 15).

λικόν είδος, ὡς ἀρχὴ ποιοτική, δυναμική, εἶναι ἄλλο τι ἢ ἡ πλατωνική ἰδέα, ἣτις ὡς ἀριθμός, εἶναι ἀρχὴ μέτρου καὶ ἀναλογίας, νόμου καὶ ἀρμονίας, ἐπομένως ἀρχὴ ποσοτική, στατική. «οὐκοῦν τὰ μὴ δεχόμενα ταῦτα, τούτων δὲ τὰ ἐναντία πάντα δεχόμενα, πρῶτον μὲν τὸ ἴσον καὶ ἰσότητα, μετὰ δὲ τὸ ἴσον τὸ διπλάσιον καὶ πᾶν ὅ τι περ ἂν πρὸς ἀριθμὸν ἀριθμὸς ἢ μέτρον ἢ πρὸς μέτρον, ταῦτα ξύμπαντα εἰς τὸ πέρας ἀπολογιζόμενοι καλῶς ἂν δοκοῖμεν δρᾶν τοῦτο, ἢ πῶς σὺ φῆς;» (Φίληβ. 25a). «τὴν τοῦ ἴσου καὶ διπλασίου, καὶ ὁπόση παύει πρὸς ἄλληλα τὴναντία διαφόρως ἔχοντα, σύμμετρα δὲ καὶ σύμφωνα ἐνθεῖσθαι ἀριθμὸν ἀπεργάζεται» (25d, Τίμ. 31c καὶ ἐξῆς). Κατὰ ταῦτα ὁ Ἀριστοτέλης γίνεται εἰσηγητὴς καὶ ὑπέρομαχος νέας τοῦ κόσμου παρατηρήσεως, νέας περὶ κόσμου θεωρίας διαφόρου τῆς τῶν προηγουμένων φυσικῶν φιλοσόφων. Πάντες σχεδὸν οἱ πρὸ τοῦ Ἀριστοτέλους φυσικοὶ φιλόσοφοι ἐξήτασαν πρὸ πάντων τὰ φαινόμενα τῆς ἀνοργάνου φύσεως καὶ προσεπάθουν κατὰ τοὺς νόμους τοῦς ταῦτα διέποντας νὰ ἐρμηνεύσωσι καὶ τὰ τῆς ὀργανικῆς φύσεως. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀντιστρόφως, ὁρμᾶται ἐκ τῆς ὀργανικῆς φύσεως. Τὴν δὲ πρὸς τοῦτο ἀφορμὴν ἔδωκε τὸ γεγονός, ὅτι ἡ μηχανικὴ θεωρία τῶν Ἀτομικῶν ἦτο ἀνίκανος νὰ ἐξηγήσῃ τὰ φαινόμενα τῆς ὀργανικῆς φύσεως. Διότι ἡ ἐρευνα τῶν φαινομένων τῶν ὀργανικῶν μορφῶν ἀποδεικνύει ὅτι ταῦτα δὲν ὑπόκεινται εἰς μηχανικὰς μεταβολὰς, ἀλλ' ὅτι εἶναι μᾶλλον ζῶσα καὶ δημιουργικὴ ἀνέλιξις καὶ διαμόρφωσις. Φυσικὸν ἐπομένως ἦτο ἡ ζωὴ, ἣς τὰ φαινόμενα ἀπαιτοῦσι τὴν παρατήρησιν τοῦ ὅλου, νὰ ἀποτελέσῃ τὸ κέντρον τῆς τοιαύτης τοῦ κόσμου παρατηρήσεως καὶ ἡ ὁλότης, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀδρανῆ μηχανικὰ στοιχεῖα, νὰ νοηθῇ ὡς δημιουργικὴ διαμόρφωσις.

Πᾶσα μορφή τείνει πάντοτε πρὸς διατήρησιν, συμπλήρωσιν καὶ καλυτέραν αὐτῆς διαμόρφωσιν¹. «καὶ διὰ τοῦτο τοῦ ζῆν πᾶσιν ἔμφυτος ἡ ὄρεξις» (Ἡθ. Εὐδῆμ. 1244b 27). «ἐπεὶ γὰρ ἐν ἀπασιν ἀεὶ τοῦ βελτίονος ὀρέγεσθαι φεμὲν τὴν φύσιν» (Περὶ Γεν. καὶ Φθορᾶς Β' 10, 336b 27). «ὄντος γὰρ τινος θείου καὶ ἀγαθοῦ καὶ ἐφετοῦ, τὸ μὲν ἐναντίον αὐτῷ φεμὲν εἶναι, τὸ δὲ ὅπερ πέφυκεν ἐφίεσθαι καὶ ὀρέγεσθαι αὐτοῦ κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν» (Φυσ. Ἀκρ. Α' 9, 192a 16). «φύσει γὰρ ὅσα ἀπὸ τινος ἐν αὐτοῖς ἀρχῆς κινούμενα ἀφικνεῖται εἰς τι τέλος» (Φυσ. Ἀκρ. 199b 15)².

¹ Simplic. in Arist. Phys. 199 a 8 «ἐν δὲ τοῖς φύσει γενομένοις ἔστι τι τέλος, συνεχῶς γὰρ κινεῖται καὶ πρόεισιν ἀδιαλείπτως μέχρι τοῦ τὸ τέλος ὁλόκληρον περιποιήσασθαι, καὶ γὰρ ἡ πόα καὶ ἡ καλάμη καὶ ὁ ἄσταχυς καὶ οἱ ποικίλοι καὶ παμπληθεῖς αὗται μορφῆαι προΐασιν μέχρι τοῦ πυροῦ, εἶτα ἐντεῦθεν στάσις ἤδη καὶ ἡρεμία.

² Καὶ οἱ νεώτεροι φιλόσοφοι καὶ ψυχολόγοι τῆς μορφῆς ὁμιλοῦσι περὶ τάσεως τῆς μορφῆς πρὸς τελικὴν αὐτῆς διαμόρφωσιν, ἣν διαφοροτρόπως χαρακτηρίζουσι. Ὁ Koffka π. χ. χαρακτηρίζει τὸν νόμον τῆς ἀπλῆς μορφῆς ὡς τάσιν εἰς τὸ νὰ γίνῃ πᾶσα μορφή ὅσον τὸ δυνατόν καλυτέρα («so gut wie möglich»). Ὁ νόμος τῆς καλῆς μορφῆς ἀποβλέπει εἰς τι ἄλλο ἢ εἰς ἀπλότητα· τὸ ἰδιάζον τοῦτο ἰδανικὸν τῆς μορφῆς ὀνομάζεται «φυσιογνωμία». Καὶ ὁ Wertheimer ὁμιλεῖ περὶ νόμου τάσεως πρὸς πραγματοποίησιν ἀπλῆς μορφῆς, ἢ περὶ νόμου πρὸς φυσιογνωμίαν τῆς μορφῆς. Ἄλλοι ὁμιλοῦσι περὶ τινος τάσεως πρὸς χαρακτηριστικὴν μορφήν (Fuchs) ἢ πρὸς ἐκδήλωσιν τῆς οὐσίας αὐτῆς (Werner). Ὁ Sander λέγει, ὅτι ἡ μορφή ζητεῖ νὰ φθάσῃ εἰς ἐν ὀρισμένον τυπικὸν ἀρχέτυπον, ὅπερ χαρακτηρίζει διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ G. E. Müller δανεισθείσης λέξεως «ειδοτροπίας» (F. Sander, Experimentelle Ergebnisse der Gestaltpsychol. σελ. 52. R. Matthaei, Gestaltprobl. 51). Πρὸς τούτοις γίνεται λόγος περὶ ὁρμῆς πρὸς λογικὴν ὑπαγωγὴν πασῶν τῶν μορφῶν τοῦ ὀπτικοῦ πεδίου ὑπὸ ἀνώτερον ὅλον. Ὁ Wertheimer χαρακτηρίζει τὴν ἰδιάζουσαν γένεσιν τῆς συνοχῆς ἐνὸς ὀπτικοῦ πεδίου

Αἱ μορφαὶ ἀνελίσσονται, διαμορφοῦνται. Ὀλότης καὶ διηνεκὴς ἀνέλιξις εἶναι οὐσιώδη στοιχεῖα τοῦ εἶναι καὶ γίνεσθαι. Ἄλλ' ἢ ἀνέλιξις αὕτη δὲν βαίνει τυφλῶς καὶ ἄνευ σχεδίου. Τὸ σχέδιον ὑπάρχον ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς μορφῆς ἀναπτύσσεται ὑπὸ τῆς φύσεως αὐτῆς, τῆς ἐντελεχείας, ἣτις ἀναγκάζει τὴν μορφήν νὰ παραμείνῃ εἰς τὸ εἶδος αὐτῆς, νὰ ἀκολουθήσῃ ὠρισμένην κατεύθυνσιν. Τὸ φῶν τῆς ὄρνιθος εἶναι ἐσωτερικῶς τοιοῦτον, ὥστε εἶναι ἀδύνατον ἐξ αὐτοῦ νὰ γεννηθῇ νῆσσα, ἀλλὰ ὄρνις, οὐδὲ ἐκ τοῦ καρποῦ τῆς δρυὸς φύεται ἰτέα, ἀλλὰ δρυς, ἄλλως θὰ ἦτο δυνατόν τυχαίως ἐκ στάχους νὰ παραχθῇ ἐλαία. «οὐ γὰρ δὴ, ὅ τι ἔτυχεν ἐξ ἐκάστου γίνεται σπέρματος, ἀλλὰ τότε ἐκ τοῦδε, οὐδὲ σπέρματα τυχόντα ἐκ τοῦ τυχόντος σώματος» (Περὶ Ζῴων Μορ. Α' 1, 641b 26). Ἄλλ' ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐντελεχείας, ἐν ἣ συνάπτεται ἡ παράστασις δυναμικῆς ἐναλλαγῆς ὕλης καὶ μορφῆς μετὰ θεωρίας τοῦ γίνεσθαι, ἐμπεριέχεται πρὸς τούτοις ἡ ἐννοία τοῦ σκοποῦ. Ἡ σκοπιμότης, ἡ κυριαρχοῦσα ἐν τῇ ὀργανικῇ ζωῇ μέχρι καὶ τῶν μικροτάτων φαινομένων αὐτῆς, τὸσαύτην ἐνεποίησεν ἐντύπωσιν εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, ὥστε νὰ θεωρῇ πᾶν φυσικὸν φαινόμενον τότε μόνον ἐπὶ σκοπῶς ἐξηγημένον, ὅταν ἀποδειχθῇ ἡ σχέση αὐτοῦ, πρὸς τινὰ ὠρισμένον σκοπὸν. Μόνον ἡ τελολογικὴ ἐκδοχὴ τῆς φύσεως δηλοῖ τὴν ἀληθῆ οὐσίαν τῶν πραγμάτων, ἀποδεικνύουσα ὅτι ὕπερ ἐν τῷ δημιουργικῷ γίνεσθαι εἶναι τελευταῖον (τὸ τέλος), εἶναι πρῶτον ὡς πρὸς τὴν ἀληθῆ ἀξίαν, διότι δίδει τὴν ἐννοίαν τῶν πραγμάτων. Καὶ τὸ γίνεσθαι τοῦτο τῆς φύσεως διὰ τῆς ἐντελεχείας, ὡς τελικῆς αἰτίας, λαμβάνει τὴν σφραγίδα ἐνὸς ἐννοίαν ἔχοντος γίνεσθαι. Ὡς μία μηχανὴ ἔχει ἐννοίαν, διότι ἅπαντα τὰ διακεκριμένα αὐτῆς μέρη συνεργοῦσιν πρὸς ἓν ὠρισμένον καὶ τελικὸν ἀποτέλεσμα, ὕπερ ὅποισδήποτε ἔχει ἀξίαν, οὕτω καὶ εἰς ὀργανισμὸς ἔχει ἐννοίαν, διότι τὰ μέρη καὶ αἱ λειτουργίαι αὐτῶν συνεργοῦσιν πρὸς τινὰ ὠρισμένον σκοπὸν. Οὕτως ὁ Ἀριστοτέλης ἐκλόνησε σημαντικῶς τὴν τῶν Ἀτομικῶν γνώμην, καὶ ἦν τὰ φαινόμενα ἐν τῇ φύσει εἶναι συγκεχυμένα, τυφλά, χῶδη, μηχανικὰ καὶ κατ' οὐσίαν χωρὶς ἐννοίαν. Κατὰ ταῦτα τὰ μέρη τοῦ ὀργανισμοῦ εἶναι ὀργανικὰ καὶ ἔχουσιν ἀξίαν, ἐφ' ὅσον ταῦτα συντελοῦσι πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ ὄλου. Χαρακτηριστικὸν δὲ τοῦ ὀργανισμοῦ εἶναι ὅτι τὸ ὅλον εἶναι πρότερον ἢ τὰ μέρη αὐτοῦ. Διότι τὰ μέρη οὐδεμίαν ὑπαρξίν θὰ εἶχον ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἐντελέχεια. Ἐκαστον μέρος τοῦ ὀργανισμοῦ μόνον ἐν τῷ ὄλῳ εἶναι ἐνεργόν, διὰ δὲ τοῦ ἀπὸ τοῦ ὄλου ἀποχωρισμοῦ ἀποβάλλει καὶ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὑπόστασιν, ὑπάρχει δηλονότι τότε οὐχὶ ὡς πραγματικόν, ἀλλὰ μόνον κατ' ὄνομα. Ἐντεῦθεν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ μεγάλη σπουδαιότης, ἣν ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει εἰς τὸ ὅλον. «τὸ γὰρ ὅλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους· ἀγκιρουμένου γὰρ τοῦ ὄλου οὐκ ἔστι ποῦς οὐδὲ χεῖρ, εἰμὴ ὁμωνύμως, ὥσπερ εἰ τις λέγει τὴν λιθίνην» (Πολιτ. Α' 2, 1253a 20).

Πρὸς τούτοις τὸ ὅλον εἶναι πρότερον τῶν μερῶν, διότι τοῦτο εἶναι τὸ τέλειον, ἡ ἐντελέχεια, ἡ ἐνέργεια· ἡ δ' ἐνέργεια ἔχει τὸ εἶδος καὶ διὰ τοῦτο αὕτη εἶναι προτέρα τῆς δυνάμεως. «ὥστε εἰ τὸ τέλειον τοῦ ἀτελοῦς καὶ διὰ ταῦτα πρότερον ἂν εἴη τῶν σχημάτων ὁ κύκλος» (Περὶ Οὐρανοῦ Β' 4, 286b 22). «καὶ νῦν ἀπὸ τῶν πρώτων ἀρκτέον πρῶτον. ἔστι δὲ τὰ τέλεια ζῶα πρῶτα, τοικῶτα δὲ τὰ ζῳοτοκοῦντα,

διὰ τῆς τάσεως νὰ ἀποκτήσῃ τοῦτο ἐννοίαν νὰ γίνῃ ἐνιαῖον, νὰ ὀρίζηται ὑπὸ τῆς ἐσωτερικῆς ἀνάγκης (Symposion σ. 13). Καὶ πᾶν σύνθετον καθόλου, δὲν εἶναι τυχαία συνένωσις, ἀλλ' ἐσωτερικῆ συνάφεια, ἐν λογικῶς διατεταγμένον ὄλον.

καὶ τούτων ἄνθρωπος πρῶτον» (Περὶ Ζῳῶν Γεν. 737b 25). «ἔστι γὰρ ἐξ ἐντελεχείᾳ ὄντος πάντα τὰ γιγνόμενα» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 7, 431a 3). «ἔτι δὲ εἰ πρότερα τὰ μέρη τοῦ ὄλου, τῆς δ' ὀρθῆς ἢ ὀξεῖα μέρος καὶ ὁ δάκτυλος τοῦ ζῳοῦ, πρότερον ἂν εἴη ἢ ὀξεῖα τῆς ὀρθῆς καὶ ὁ δάκτυλος τοῦ ἀνθρώπου. δοκεῖ δ' ἐκεῖνα εἶναι πρότερα· τῷ λόγῳ γὰρ λέγονται ἐξ ἐκείνων, καὶ τῷ εἶναι δ' ἄνευ ἀλλήλων πρότερα» (Μετὰ τὰ Φυσ. Ζ' 10, 1034b 28). «ἀλλ' οὖν καὶ ταύτη γε δῆλον, ὅτι ἡ ἐνέργεια καὶ οὕτω πρότερα τῆς δυνάμεως κατὰ γένεσιν καὶ χρόνον, ἀλλὰ μὴν καὶ οὐσία γε, πρῶτον μὲν ὅτι τὰ τῆ γενέσει ὑστερα τῷ εἶδει καὶ τῆ οὐσίᾳ πρότερα, οἷον ἀνὴρ παιδὸς καὶ ἄνθρωπος σπέρματος· τὸ μὲν γὰρ ἤδη ἔχει τὸ εἶδος, τὸ δὲ οὐ. καὶ ὅτι ἅπαν ἐπ' ἀρχὴν βαδίζει τὸ γιγνόμενον καὶ τέλος· ἀρχὴ γὰρ τὸ οὐ ἔνεκα, τοῦ τέλους δ' ἔνεκα ἢ γένεσις· τέλος δὲ ἢ ἐνέργεια, καὶ τούτου χάριν ἡ δύναμις λαμβάνεται» (Μετὰ τὰ Φυσ. Θ' 8, 1050a 4). «ὅτι μὲν οὖν πρότερον ἢ ἐνέργεια καὶ δυνάμεως καὶ πάσης ἀρχῆς μεταβλητικῆς φανερόν» (1051a 2). «ὥστε φανερόν, ὅτι ἡ οὐσία καὶ τὸ εἶδος ἐνέργειά ἐστι κατὰ τε δὴ τούτον τὸν λόγον φανερόν ὅτι πρότερον τῆ οὐσίᾳ ἐνέργεια δυνάμεως· καὶ ὡσπερ εἴπομεν τοῦ χρόνου αἰεὶ προλαμβάνει ἐνέργεια ἑτέρα πρὸ ἑτέρας ἕως τῆς τοῦ αἰεὶ κινουμένου πρώτης, ἀλλὰ μὴν καὶ κυριωτέρως· τὰ μὲν γὰρ αἰδία πρότερα τῆ οὐσίᾳ τῶν φθαρτῶν, ἔστι δὲ οὐδὲν δυνάμει αἰδίων» (1050b 2). Διὰ τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης στρέφεται ἐναντίον ἐκείνων (Πυθαγορείων, Σπευσίππου), οἵτινες ἐρμηνεύουσι τὴν ἀνωτάτην ἀρχὴν τοῦ Σύμπαντος κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰς ἀρχὰς τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῳῶν (σπόρος, σπέρμα), θέτουσι δ' οὕτως ἐν ἀρχῇ τὸ ἀτελές, ἐξ οὗ ἔπειτα δέχονται ὅτι ἔχει ἀναπτυχθῆ τὸ τέλειον. Τὴν τοιαύτην ἐρμηνείαν ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ἐσφαλμένην. Διότι κατ' αὐτὸν καὶ παρὰ τοῖς φυτοῖς καὶ τοῖς ζῳοῖς, οὐδαμῶς εἶναι ὁ σπόρος, τὸ σπέρμα, τὸ πρῶτον, ἀλλὰ ταῦτα παράγονται ἐξ ὄλου ὄντος, ὑπερ εἶναι τέλειον καὶ ἐνέργεια. Οὕτως ὁ Θεὸς δὲν εἶναι τὸ τελευταῖον προϊόν τῆς ἀνεξίξεως, ἀλλὰ τὸ αἰώνιον Πρῶτον πάσης ἀνεξίξεως. «φαιμέν δὲ τὸν Θεὸν εἶναι ζῳον αἰδίων ἄριστον, ὥστε ζῳὴ καὶ αἰὼν συνεχῆς καὶ αἰδίων ὑπάρχει τῷ Θεῷ· τοῦτο γὰρ ὁ Θεός. ὅσοι δὲ ὑπολαμβάνουσιν, ὡσπερ οἱ Πυθαγόρειοι καὶ Σπεύσιππος, τὸ κάλλιστον καὶ ἄριστον μὴ ἐν ἀρχῇ εἶναι, διὰ τὸ καὶ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῳῶν τὰς ἀρχὰς αἰτία μὲν εἶναι, τὸ δὲ καλὸν καὶ τέλειον ἐν τοῖς ἐκ τούτων, οὐκ ὀρθῶς οἴονται. τὸ γὰρ σπέρμα ἐξ ἑτέρων ἐστὶ πρότερον τελείων, καὶ τὸ πρῶτον οὐ σπέρμα ἐστίν, ἀλλὰ τὸ τέλειον· οἷον πρότερον ἄνθρωπον ἂν φαίη τις εἶναι τοῦ σπέρματος, οὐ τὸν ἐκ τούτου γιγνόμενον, ἀλλ' ἕτερον ἐξ οὗ τὸ σπέρμα» (Μετὰ τὰ Φυσ. Α' 1072b 28). «οὐκ ὀρθῶς δὲ ὑπολαμβάνει οὐδ' εἰ τις παρεκκλίνει τὰς τοῦ ὄλου ἀρχὰς τῆ τῶν ζῳῶν καὶ φυτῶν, ὅτι ἐξ ἀορίστων ἀτελῶν δὲ αἰεὶ τὰ τελειότερα, διὸ καὶ ἐπὶ τῶν πρώτων οὕτως ἔχειν φησὶν, ὥστε μὴδὲ ὄντι εἶναι τὸ ἐν αὐτό. εἰσὶ γὰρ καὶ ἐνταῦθα τέλειαι αἱ ἀρχαὶ ἐξ ὧν τὰ ἄλλα· ἄνθρωπος γὰρ ἄνθρωπον γεννᾷ καὶ οὐκ ἐστὶ τὸ σπέρμα πρῶτον» (Μετὰ τὰ Φυσ. Ν' 1092a 11).

Ἐπὶ τῶν προϊόντων δὲ καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς νοήσεως τὸ καθόλου εἶναι τὸ πρότερον. Ἐπ' αὐτῶν μεταχειρίζεται ὁ Ἀριστοτέλης τὰς φράσεις πρῶτον χρόνῳ καὶ πρότερον φύσει. Ὡς ἡ ἐκπεφρασμένη συλλαβή, ἢ διὰ τῆς σμίλης ὀπλισμένη χεὶρ, ὁ πρὸς οἰκοδομὴν λίθος εἶναι χρόνῳ πρότερα, ἢ ἡ λέξις, ὁ ἀνδριάς καὶ ἡ οἰκία, ἀλλὰ φύσει, τῆ οὐσίᾳ, ἢ λέξις πρότερα, ἢ ἡ συλλαβή, ὁ ἀνδριάς πρότερος ἢ τὸ μέλος, τὸ ὄλον πρότερον ἢ τὸ μέρος, οὕτω διὰ τὴν νόησιν εἶναι φύσει, λογικῶς πρῶτον τὸ καθόλου, ὡς ἐν ἀξίωμα, π. χ. ὁ νόμος τῆς ἀντιτάξεως

είναι ὁ πρῶτος λόγος τῆς γνώσεως, καὶ μόνον διὰ συλλογισμῶν καὶ παραγωγῶν φθάνει τις εἰς τὸ λογικῶς τελευταῖον, εἰς τὸ ἐπὶ μέρος, τὸ ἴδιον, τὸ συγκεκριμένον. «ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τοὺς λόγους οἳ τε διὰ συλλογισμῶν καὶ οἳ δι' ἐπαγωγῆς· ἀμφότεροι γὰρ διὰ προγινωσκομένων ποιοῦνται τὴν διδασκαλίαν, οἳ μὲν λαμβάνοντες ὡς παρὰ ξυγιέντων, οἳ δὲ δεικνύοντες τὸ καθόλου διὰ τοῦ δήλον εἶναι τὸ καθ' ἕκαστον» (Ἐναντ. Ὑστ. Α' 1, 71, 3). «διὸ πάντες οἱ ἀποδεικνύοντες εἰς ταύτην ἀνάγουσιν ἐσχάτην δόξαν· φύσει γὰρ ἀρχὴ καὶ τῶν ἄλλων ἀξιωματῶν αὕτη (ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως) πάντων» (Μετὰ τὰ Φυσ. Γ' 3, 1005b 19). Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιδιώκει νὰ συλλάβῃ τὰ πράγματα ἐν τῇ ἀρχικῇ αὐτῶν γενέσει, ἵνα καλύτερον αὐτὰ γνωρίσῃ. «εἰ δὴ τις ἐξ ἀρχῆς τὰ πράγματα φυόμενα βλέψειεν, ὡσπερ ἐν τοῖς ἄλλοις, καὶ ἐν τούτοις κάλλιστ' ἂν οὕτω θεωρήσειεν» (Πολιτ. 1252a 24). Ἐχὼν τὴν γνώμην ὅτι τὸ ἐπὶ μέρος ἔχει οὐσιώδη σημασίαν καὶ ἐπιστημονικὴν ἀξίαν μόνον ἐφ' ὅσον συντελεῖ εἰς τὴν τοῦ ὅλου ἔκφρασιν, στρέφει τὴν αὐτοῦ προσοχὴν, θεωρῶν τὸ ὅλον καὶ ἐκ τούτου ζητεῖ νὰ γνωρίσῃ τὰ μέρη καὶ νὰ ὀρίσῃ τὰς σχέσεις αὐτῶν. Διὰ τοῦτο πολλαχοῦ τονίζει, ὅτι πρέπει νὰ ἀρχώμεθα ἀπὸ τῶν πρώτων, πρῶτα δὲ ἐννοεῖ, ὡς εἶδομεν, τὸ ὅλον. Πάντα τὰ ὄντα, εἴτε ταῦτα εἶναι φυσικὰ φαινόμενα καὶ γεγονότα, εἴτε ἔργα ἀνθρώπινα, δύναται νὰ ἐννοήσῃ τις ἐκ τῆς ἐποπτείας τοῦ ὅλου, ἐκ τῆς συλλήψεως τοῦ ὅλου. Περὶ παντὸς ἐπὶ μέρος δύναμαι νὰ εἶπω πρὸς τί τοῦτο ὑπάρχει, τίνα θέσιν καὶ ἀξίαν ἔχει ἐν τῇ τοῦ ὅλου συναφείᾳ. «πανταχοῦ δὲ λέγομεν τό τε τοῦδε ἕνεκα, ὅπου ἂν φκίνηται τέλος τι πρὸς ὃ ἡ κίνησις περαίνει μηδενὸς ἐμποδίζοντος» (Περὶ Ζῶων Μορ. Α' 1, 641b 22). Οὕτω τὸ πᾶν γίνεται καταληπτόν, τὸ πᾶν ἔχει ἔννοιαν. Ὁ δὲ τρόπος οὗτος τῆς παρατηρήσεως ὑπάρχει παρ' Ἀριστοτέλει πανταχοῦ, εἶναι μέθοδος αὐτοῦ¹. Καὶ διὰ τῆς μεθόδου ταύτης ἐξετάζει μετὰ θαυμαστῆς ἐπιμελείας κατὰ τρόπον ἀθθεντικόν, ζητήματα, ἀνατομικῆς, φυσιολογίας, μορφολογίας, ψυχολογίας, βιολογίας καὶ ἄλλων ἐπιστημῶν. Πανταχοῦ προσπαθεῖ τὰ ἐπὶ μέρος νὰ συνάψῃ εἰς ἐνότητα, ἐν ᾗ ἕκαστον μέρος ἔχει ὀρισμένην θέσιν, καὶ ὡς ἐκ τούτου ὀρισμένην ἀξίαν. «εἰ δ' ἐν ζῳῳ τοῦτο δυνατόν γενέσθαι, τί κωλύει τὸ αὐτὸ συμβῆναι καὶ τὸ πᾶν; εἰ γὰρ ἐν μικρῷ κόσμῳ γίνεται καὶ ἐν μεγάλῳ» (252b 24). Ἀπασα τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ μεταφυσικὴ, λέγει ὁ Stenzel, κορυφοῦται τέλος εἰς ἔννοιαν ὀλότητος ὀργανικῆς διαρθρώσεως, ἐν ᾗ ἕκαστον μέρος ἐκτελεῖ τὴν ἰδιάζουσαν ὡς ἐκ τῆς θέσεως αὐτοῦ λειτουργίαν, ἐν ᾗ τὸ ὅλον οὐδέποτε εἶναι ἀπλοῦν ἄθροισμα τῶν προσθετέων αὐτοῦ μερῶν, τὴν δὲ γνώμην ταύτην ἀναπτύσσει μέχρι καὶ τῶν ἀπλουστάτην ἔννοιαν ἔχουσῶν μορφῶν, ὡς τῶν συλλαβῶν,

1 Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη τοῦ Ἀριστοτέλους καθ' ἣν τὰ ἐπὶ μέρος ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ ὅλου, οὐ ταῦτα εἶναι μέρη, τὸ δ' ὅλον δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἀθροίσματος τῶν μερῶν αὐτοῦ δὲν σημαίνει καὶ παραμέλησιν τῆς ἐξετάσεως τῶν ἐπὶ μέρος, ἀφοῦ ἡ ἐρευνα καὶ ἡ μελέτη καὶ τῶν ἐπὶ μέρος ἀγεί εἰς τὴν κατανόησιν τῆς μορφῆς, ἣτις ὑπόκειται ὡς βᾶσις αὐτῶν. «τὰ συμβεβηκότα συμβάλλεται μέγα μέρος πρὸς τὸ εἰδέναι τὸ τί ἐστίν, ἐπειδὴν γὰρ ἔχωμεν ἀποδιδόναι κατὰ τὴν φαντασίαν περὶ τῶν συμβεβηκότων, ἢ πάντων, ἢ τῶν πλείστων, τότε καὶ περὶ τῆς οὐσίας ἔξομέν τι λέγειν κάλλιστα· πάσης γὰρ ἀποδείξεως ἀρχὴ τὸ τί ἐστίν, ὥστε καθ' ὅσους τῶν ὀρισμῶν μὴ συμβαίνει τὰ συμβεβηκότα γνωρίζειν, ἀλλὰ μὴδ' εἰκάσαι περὶ αὐτῶν εὐμαρές, δήλον ὅτι διαλεκτικῶς εἴρηνται καὶ κενῶς ἅπαντες» (Περὶ Ψυχ. Α' β' 402b 21). Τότε δὲ μόνον δικαιούμεθα νὰ λέγωμεν ὅτι γινώσκουμεν τὴν μορφήν ὅταν δυνάμεθα ἐκ ταύτης νὰ παράγωμεν τὰ ἐπὶ μέρος. Τὸ ἔργον τῆς ἐπαγωγῆς περιορίζεται εἰς τὴν παράστασιν ὑποθετικῆς ἐννοίας, ἣτις, ἐὰν ἔπειτα εἶναι ἱκανὴ νὰ ἐρμηνεύσῃ πάντα τὰ ἐπὶ μέρος ἢ ἐπιτρέπει νὰ εἰκάσῃ τις περὶ αὐτῶν, γίνεται ἐπιστημονικὴ.

ἐνθα ΒΑ εἶναι τι νέον παρὰ τῷ Β καὶ Α¹. «οὐθὲν γὰρ οἶόν τε εἶναι τῶν στοιχείων τῷ ἐκ τῶν στοιχείων συγκειμένῳ τὸ αὐτό, οἶον τῷ ΒΑ τὸ Β ἢ Α» (Μετὰ τὰ Φυσ. 1070b 5). Πανταχοῦ ἀποχωρίζει ἐπὶ μέρους συμπλέγματα, διακεκριμένας μορφάς, ἐν αἷς μῆτε τι περιττὸν νὰ ὑπάρχη, μῆτε τι τῶν ἀπαραιτήτων νὰ ἐλλείπη. Αἱ μορφαὶ αὗται ἔνεκα τῶν διαφορῶν σκοπῶν οὓς ἐπιδιώκουσι διακρίνονται εἰς ἀνωτέρας καὶ κατωτέρας. «ὅσα ἐκ πλειόνων συνέστηκε καὶ γίνεται ἐν τι κοινόν, εἴτ' ἐκ συνεχῶν, εἴτ' ἐκ διηρημένων, ἐν ἅπασιν ἐμφαίνεται τὸ ἄρχον καὶ τὸ ἀρχόμενον. καὶ τοῦτο ἐκ τῆς ἀπάσης φύσεως ἐνυπάρχει τοῖς ἐμφύχοις· καὶ γὰρ ἐν τοῖς μὴ μετέχουσι ζωῆς ἐστὶ τις ἀρχή, οἶον ἀρμονία» (Πολιτ. 1254a 28). «βέλτιον τὸ κεχωρίσθαι τὸ κρείττον τοῦ χείρονος» (Περὶ Ζῴων Γεν. 732a 5). «ἐπὶ γὰρ τοῦτο διέλαθεν ἡ φύσις, οἶον παροικοδόμημα ποιήσασα καὶ φραγμὸν τὰς φρένας καὶ διελετό τε τιμιώτερον καὶ τὸ ἀτιμότερον, ἐν ὅσοις ἐνδέχεται διελεῖν τὸ ἄνω καὶ κάτω· τὸ μὲν γὰρ ἄνω ἐστίν, οὗ ἔνεκα καὶ βέλτιον, τὸ δὲ κάτω τὸ τούτου ἔνεκα καὶ ἀναγκαῖον, τὸ τῆς τροφῆς δεκτικόν» (Περὶ Ζῴων Μορ. 572b 20). «ἀεὶ τὸ χεῖρον τοῦ βελτιονόσ ἐστὶν ἔνεκεν, καὶ τοῦτο φανερόν ὁμοίως ἐν τε τοῖς κατὰ τέχνην καὶ τοῖς κατὰ φύσιν» (Πολιτ. 1333a 21). Μεγαλειώδης εἶναι ἡ τοιαύτη παράστασις τοῦ σύμπαντος ὡς ἱεραρχίας μορφῶν διαφορῶν βαθμῶν ἀπὸ τῶν κατωτάτων καὶ ἀπλουστάτων, μέχρι τῶν ἀνωτάτων καὶ τελείων. Οὐχὶ δὲ μόνον τὰ μέρη τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν εἶναι συνηροσμένα καὶ ἠνωμένα, ἀλλὰ καὶ αἱ ἐπὶ μέρους διακεκριμέναι μορφαὶ συνάπτονται πρὸς ἀλλήλας διὰ τῆς ἐνότητος τῆς ἐνεργείας καὶ τοῦ σκοποῦ. Ἐὰν πάντα ἴστανται ἐν συναφείᾳ καὶ ἐν ἀμοιβαίᾳ ἀναφορᾷ, τὸ ἐν ἀνήκει εἰς τὸ ἄλλο καὶ ἕκαστον πάλιν εἰς τὸ ὅλον. Ἡ φύσις ἀποτελεῖ ἐνότητα, θέλει νὰ κυβερνᾶται ὑπὸ ἐνιαίας ἀρχῆς καὶ δὲν εἶναι ἐπεισοδιώδης κατὰ τὸν τύπον κακῆς τραγωδίας. «οἱ λέγοντες τὸν ἀριθμὸν πρῶτον τὸν μαθηματικὸν καὶ οὕτως ἀεὶ ἄλλη ἔχομένην οὐσίαν καὶ ἀρχὰς ἐκάστης ἄλλας, ἐπεισοδιώδη τὴν τοῦ παντός οὐσίαν ποιούσιν (οὐθὲν γὰρ ἢ ἑτέρα συμβάλλεται οὐσα ἢ μὴ οὐσα) καὶ ἀρχὰς πολλὰς· τὸ δ' ὄντα οὐ βούλεται πολιτεύεσθαι κακῶς. οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίῃ· εἰς κοίρανος ἔστω» (Μετὰ τὰ Φυσ. 1075b 37). «οὐκ ἔοικεν ἡ φύσις ἐπεισοδιώδης οὐσα ἐκ τῶν φαινομένων ὡσπερ μοχθηρὰ τραγωδία» (1090b 19). Ἐκδεδηλωμένη τάσις τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι νὰ συλλάβῃ τὸ σύμπαν ὡς ἐνιαῖον κόσμον μετ' ἐνιαίου σκοποῦ. Ἦν δὲ ὑψίστον σκοπὸν διαβλέπει ἐνυπάρχοντα, οὐχὶ ἐν τῷ κόσμῳ, ἀλλὰ δέχεται ὑπερκόσμιον, ὡς δεικνύει ἡ παραβολὴ τῆς σχέσεως τοῦ ὑψίστου σκοποῦ πρὸς τὰ τοῦ κόσμου, πρὸς τὴν τοῦ στρατηγοῦ πρὸς τὸ στράτευμα. «ἐπισκεπτέον δὲ καὶ ποτέρως ἔχει ἢ τοῦ ὄλου φύσις, τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ ἀριστον, πότερον κεχωρισμένον τι καὶ αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ἢ τὴν τάξιν; ἢ ἀμφοτέρως ὡσπερ στράτευμα. καὶ γὰρ ἐν τῇ τάξει τὸ εὖ καὶ ὁ στρατηγός, καὶ μᾶλλον οὗτος· οὐ γὰρ οὗτος διὰ τὴν τάξιν, ἀλλ' ἐκείνη διὰ τοῦτόν ἐστιν. πάντα δὲ συντέτακται πως, ἀλλ' οὐχ ὁμοίως, καὶ πλωτὰ καὶ πτηνὰ καὶ φυτὰ· καὶ οὐχ οὕτως ἔχει ὥστε μὴ εἶναι θατέρῳ πρὸς θάτερον μὴδὲν, ἀλλ' ἔστι τι. πρὸς μὲν γὰρ ἐν ἅπαντα συντέτακται, ἀλλ' ὡσπερ ἐν οἰκίᾳ τοῖς ἐλευθέροις ἠκιστα ἔξεστιν, ὅ τι ἔτυχε ποιεῖν, ἀλλὰ πάντα ἢ τὰ πλεῖστα τέτακται, τοῖς δ' ἀνδραπόδοις καὶ τοῖς θηρίοις μικρὸν τὸ εἰς τὸ κοινόν, τὸ δὲ πολὺ ὅ τι ἔτυχεν· τοιαύτη γὰρ ἐκάστου ἀρχὴ αὐτῶν ἢ φύσις ἐστίν. λέγω δὲ οἶον εἰς γε τὸ διακριθῆναι ἀνάγκη ἅπασιν ἔλθειν, καὶ ἄλλα οὕτως ἐστὶν ὧν κοινωγεῖ ἅπαντα εἰς τὸ ὅλον» (Μετὰ τὰ

¹ S. Stenzel, *Zahl u. gestalt bei Platon u. Arist.* 1924 σελ. 45

Φυσ. Α' 10, 1075a 11). 'Η δὲ τὴν φύσιν διαμορφοῦσα δύναμις γίνεται παρ' Ἄριστοτέλει ἀρχὴ τῆς διαμορφώσεως τῆς ἐπιστήμης. Ὁ χωρισμὸς τῶν ἐπὶ μέρους φυσικῶν μορφῶν καὶ ἡ σχετικὴ αὐτῶν αὐτοτέλεια καὶ αὐτοτελείωσις, εἶναι ὀντολογικὴ ἀμα καὶ μεθοδολογικὴ ἀρχή. Δι' αὐτῆς ἐντὸς τῶν διαφόρων κύκλων τοῦ ἐπιστητοῦ συνάπτονται τὰ ἐπὶ μέρους εἰς ἐνιαίαν τινὰ ἐπιστήμην καὶ αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιστήμαι ἐνοῦνται εἰς ἐνιαῖον σύστημα, ἐν ᾧ ἕκαστη τῶν ἐπιστημῶν λαμβάνει τὴν προσήκουσαν θέσιν. Καὶ τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Ἄριστοτέλους ἐγερεθὲν ἐπὶ τῶν θεμελίων τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, φέρει τὴν σφραγίδα τῆς ἐνότητος τοῦ πνεύματος αὐτοῦ. Ὅπερ δὲ οὗτος εἶπε περὶ τῆς φύσεως, ὅτι δὲν εἶναι ἐπεισοδιώδης, ὡς κακὴ τραγωδία, δύναται νὰ λεχθῆι περὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ φιλοσοφίας, ἐν ᾗ μετὰ σαφηνείας ἀμα καὶ βαθύτητος, ἐν καθαρᾷ εἰκόνι, ἐγκατοπτρίζεται ὁ ἐνιαῖος κόσμος.

ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ. 'Η ψυχὴ παρ'

Ἄριστοτέλει πρῶτον γίνεται ὑπόθεσις ἰδίας ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης¹, διότι κατ' αὐτὸν ἡ γνῶσις αὐτῆς εἶναι σπουδαιότατη διὰ πάσας τὰς ἐπιστήμας ἰδίᾳ δὲ διὰ τὰς φυσικάς. «δοκεῖ δὲ καὶ πρὸς ἀλήθειαν ἀπασαν ἡ γνῶσις αὐτῆς μεγάλα συμβάλλεσθαι μάλιστα δὲ πρὸς τὴν φύσιν, ἔστι γὰρ ὅλον ἀρχὴ τῶν ζῳῶν» (Περὶ Ψυχῆς Α' 1, 402a 4). Ὁ Ἄριστοτέλης εὐρύνει τὸ ψυχολογικὸν πρόγραμμα τοῦ Πλάτωνος καὶ ἐξετάζει τὰ σχετικὰ προβλήματα μετὰ τόλμης καὶ ἀμεροληψίας μεγάλης (Φαῖδρος. 270d). Δεχόμενος δὲ ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρχὴ τῆς ζωῆς καθόλου, οὐχὶ δὲ μόνον τῶν φαινομένων τῆς συνειδήσεως, ἐπεκτείνει τὰς ἐρεῦνας αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ζῳῶν καὶ φυτῶν. Διὰ τῶν περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἐρευνῶν ἀποχωρίζων τὸν ἀνθρώπον ἐκ τοῦ κόσμου τῶν ὀργανικῶν καὶ ἐξετάζων αὐτὸν ὡς εἰδικὴν περίπτωσιν, ζητεῖ νὰ ἐξεύρη ὑπὸ ποίαν μορφήν ἐνεργοῦσι καὶ ἐν τῷ ψυχικῷ κόσμῳ οἱ ἐν τῷ ὀργανικῷ δρῶντες παράγοντες. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀριστοτελικὴ ψυχολογία πηγάζει κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῆς φυσικῆς, καθόσον ἐν εἶδος τῆς ψυχῆς δὲν δύναται νὰ ὑπάρχη ἄνευ τῆς ὕλης. «καὶ διότι καὶ περὶ ψυχῆς ἐνίας θεωρῆσαι τοῦ φυσικοῦ, ὅση μὴ ἄνευ τῆς ὕλης ἐστίν» (Μετὰ τὰ Φυσ. Ε' 1, 1026a 5).

Ἄλλ' ἡ βαθεῖα παρατήρησις ἐπὶ τῆς νοητικῆς ψυχῆς ἀποδεικνύει, ὅτι οἱ παράγοντες, οἵτινες ὡς ζωικαὶ δυνάμεις ἐνεργοῦσιν ἐν τῷ ὀργανικῷ κόσμῳ, εἶναι ἀνίκανοι νὰ ἐξηγήσωσι τὴν ἐσωτερικὴν συνάρειαν ἣτις ἐνώνει τὰς φυσικάς, ψυχικάς καὶ πνευματικάς λειτουργίας εἰς ἀνωτέραν ἀδιαχώριστον ἐνότητα. Καὶ ἐνταῦθα ὁ Ἄριστοτέλης ἀνακαλύπτει νέον παράγοντα, οὔτινος ἡ ἐρευνα οὐδαμῶς ἀνήκει εἰς τὸν κύκλον τῆς φυσικῆς, ἀλλ' εἰς τὸν τῆς πρώτης φιλοσοφίας (Περὶ Ψυχῆς Α' 1, 403, Β' 2, 413). Κατὰ ταῦτα, ἡ ψυχολογία τοῦ Ἄριστοτέλους, εἰ καὶ ἐν αὐτῇ γίνεται εὐρυτάτη χρῆσις τῆς ἐμπειρίας, ἔχει χαρακτηῖρα μεταφυσικόν, βασιζομένη ἐπὶ τοῦ θεμελίου τῆς μεταφυσικῆς αὐτοῦ καὶ περιλαμβάνουσα καὶ τὰ προβλήματα περὶ τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς, τῆς ἀπλότητος αὐτῆς καὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὸ σῶμα.

¹ Τὸ «Περὶ ψυχῆς» ἔργον τοῦ Ἄριστοτέλους δὲν εἶναι τὸ πρῶτον μνημεῖον ψυχολογικῶν ἐρευνῶν, ἀλλ' ἡ πρώτη συστηματικὴ ψυχολογία τῆς ἀρχαιότητος. Σπουδαιότατον τοῦ ἔργου τούτου συμπλήρωμα, οἶονεὶ μεταλλεῖον ψυχολογικῶν γνώσεων, εἶναι τὰ λεγόμενα «Μικρὰ Φυσικά». Καὶ ἐν ἄλλοις ἔργοις πραγματεύεται ὁ Ἄριστοτέλης ψυχολογικὰ ζητήματα, οἷον ἐν τοῖς Φυσικοῖς, περὶ τῆς γενέσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς ψυχῆς, περὶ συγκρίσεως τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς πρὸς τὴν τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῳῶν, ἐν τοῖς Ἠθικοῖς καὶ Πολιτικοῖς περὶ τῆς βουλήσεως καὶ τῶν βουλευτικῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου, ἐν τῇ Ῥητορικῇ περὶ συναισθημάτων, παθῶν, χαρακτηῖρων.

ΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ. Ἡ ψυχὴ εἶναι αἰτία καὶ ἀρχὴ τῆς κινήσεως τῆς ζωῆς, τῆς αἰσθήσεως, τῆς γνώσεως. Εἶναι ἀρχὴ τῆς γνώσεως, χωρὶς αὕτη νὰ ἀποτελεῖται ἐκ στοιχείων τοῦ ἔξωτερικοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Ἐξ αὐτῆς γεννᾶται ἡ ἁρμονικὴ διαμόρφωσις τῶν στοιχείων ἐν τῷ σώματι, χωρὶς αὕτη νὰ συνταυτίζεται μετὰ τῆς ἁρμονίας τῶν ὑλικῶν τούτων συστατικῶν. «ἁρμονίαν γὰρ τινα τὴν ψυχὴν λέγουσι· καὶ γὰρ τὴν ἁρμονίαν κράσιν καὶ σύνθεσιν ἐναντίων εἶναι, καὶ τὸ σῶμα συγκεῖσθαι ἐξ ἐναντίων καίτοι γε ἡ μὲν ἁρμονία λόγος τίς ἐστι τῶν μειχθέντων ἢ σύνθεσις, τὴν δὲ ψυχὴν οὐδέτερον οἶόν τε εἶναι τούτων» (Περὶ Ψυχῆς Α' 3, 407b 30). «ὁμοίως δὲ ἄτοπον καὶ τὸν λόγον τῆς μείξεως εἶναι τὴν ψυχὴν» (408a 13). Κατ' ἀρχὴν ἀποκλείεται ἐκ τῆς ψυχῆς πᾶν ὑλικόν, τοιαύτη δὲ περὶ ὑλικῆς ψυχῆς ἐκδοχὴ εἶναι ἐντελῶς παρὰ λόγον. Ἰὼν ἡ ψυχὴ ἦτο σῶμα ἔξετείνετο δὲ εἰς ὅλον τὸ σῶμα, τότε ἔπρεπεν ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ τόπῳ νὰ ὑπῆρχον δύο σώματα. «εἴπερ γὰρ ἐστὶν ἡ ψυχὴ ἐν παντί τῷ αἰσθανομένῳ σώματι, ἀναγκαῖον ἐν τῷ αὐτῷ εἶναι δύο σώματα, εἰ σῶμά τι ἡ ψυχὴ» (Περὶ Ψυχῆς Α' 5, 409b 2). Καὶ αὕτη δὲ ἡ κίνησις τοῦ σώματος ὑπὸ τῆς ψυχῆς γίνεται διὰ προαιρέσεως καὶ λογισμοῦ, οὐχὶ δ' οὕτω διὰ τῆς μεταφορᾶς τρόπου τινὰ τῆς κινήσεως τῆς ὑλικῆς ψυχῆς ἐπὶ τὸ σῶμα. «ὅλως δ' οὐχ οὕτω φθίνεται κινεῖν ἡ ψυχὴ τὸ ζῷον, ἀλλὰ διὰ προαιρέσεώς τινος καὶ νοήσεως» (Περὶ Ψυχῆς Α' 3, 406b 24). Πρὸς τούτοις δὲ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ γεννηθῶσι τὰ φαινόμενα τῆς αἰσθήσεως, τῆς διανοήσεως ἐξ ὑλικῆς ἀρχῆς; «ἡ ψυχὴ δὲ τοῦτο ᾧ ζῶμεν καὶ αἰσθανόμεθα καὶ διανοούμεθα πρῶτως· ὥστε λόγος τις ἂν εἴη καὶ εἶδος, ἀλλ' οὐχ ὅλη καὶ τὸ ὑποκείμενον» (Β' 2, 414a 12). Ὅθεν ἡ παραδοχὴ μόνον αὐλοῦ ἄνευ μεγέθους («οὐ κτλῶς λέγειν τὴν ψυχὴν μέγεθος εἶναι» 407a 2) ἀρχῆς εἶναι ἱκανὴ νὰ ἱκανοποιήσῃ πάσας ταύτας τὰς ἀπαιτήσεις.

Ἡ ψυχὴ, ὡς αἰτία καὶ ἀρχὴ πασῶν τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν λειτουργιῶν («ἐπειδὴ δὲ τὸ γινώσκειν τῆς ψυχῆς ἐστὶ καὶ τὸ αἰσθάνεσθαι τε καὶ τὸ δοξάζειν, ἔτι δὲ τὸ ἐπιθυμεῖν καὶ βούλεσθαι καὶ ὅλως αἰ ὀρέξεις» Α' 5, 411a 26), εἶναι κατὰ τὴν ἑαυτῆς φύσιν τὸ κράτιστον καὶ προγενέστατον πάντων τῶν πραγμάτων. «τῆς δὲ ψυχῆς εἶναι τι κρεῖττον καὶ ἄρχον ἀδύνατον· ἀδυνατότερον δ' ἔτι τοῦ νοῦ· εὐλογον γὰρ τοῦτον εἶναι προγενέστατον καὶ κύριον κατὰ φύσιν» (Περὶ Ψυχῆς Α' 5, 410b 12). Ἡ ψυχὴ χαρακτηρίζεται ὡς ὁ τόπος ἐκεῖνος ἐν ᾧ κυρίως πραγματοποιεῖται τὸ εἶναι ἐν τῇ ὁλότητι αὐτοῦ, διότι ἡ ψυχὴ φέρει ἐν ἑαυτῇ τὰς μορφάς, τὰ εἶδη παντὸς αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ. Ἡ γνώμη αὕτη διατυποῦται διὰ τῆς ἀκολούθου φράσεως, ἧς μεγίστη ὑπῆρξεν ἡ μετέπειτα ἐπίδρασις. «ἡ ψυχὴ τὰ ὄντα πῶς ἐστὶ πάντα. ἡ γὰρ αἰσθητὰ τὰ ὄντα ἢ νοητά, ἐστὶ δ' ἡ ἐπιστήμη τὰ ἐπιστητά πῶς ἢ δ' αἰσθησις τὰ αἰσθητά» (Γ' 8, 431b 21). Ἡ γνώμη αὕτη δὲν πρέπει νὰ ἐκληρωθῇ ὡς διδασκαλία παμψυχίας. Ἐν τῇ ψυχῇ περιέχονται αἱ ἔννοιαι. Ἐπειδὴ δὲ αἱ ἔννοιαι οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ αἱ μορφαί, τὰ εἶδη τῶν πραγμάτων, ἡ ψυχὴ περιέχει ἐν ἑαυτῇ τρόπον τινὰ δυνάμει τὰ πράγματα¹. Ἡ δὲ σχολαστικὴ φιλοσοφία, ἰδίᾳ δὲ

¹ Εἶναι εὐκόλον, νομίζω, νὰ διακρίνῃ τις τὴν στενὴν σχέσιν τούτων πρὸς ὅσα ὁ Πλάτων ἐν Παρμενίδῃ 132 b ἀναφέρει. «ἀλλά, φάναι, ὁ Παρμενίδῃ, τὸν Σωκράτη, μὴ τῶν εἰδῶν ἕκαστον ἢ τούτων νόημα, καὶ οὐδαμοῦ αὐτῷ προσήκη ἐγγίγνεσθαι ἄλλοθι ἢ ἐν ψυχαῖς· οὕτω γὰρ ἂν ἐν γε ἕκαστον εἴη καὶ οὐκ ἂν ἔει πάσχοι, ἢ νυνδὴ ἐλέγετο. τί οὖν, φάναι, ἐν ἕκαστόν ἐστι τῶν νοημάτων, νόημα δὲ οὐδενός; ἀλλ' ἀδύνατον, εἰπεῖν. ἀλλὰ τινός; ναί. ὄντος ἢ οὐκ ὄντος; ὄντος. οὐχ ἑνός τινος, ὁ ἐπὶ πᾶσιν ἐκεῖνο τὸ νόημα ἐπιὸν νοεῖ, μίαν τινὰ οὐσαν ἰδέαν; ναί. εἴτα οὐκ εἶδος ἐστὶ τοῦτο τὸ νοούμενον ἐν εἶναι, ἀεὶ ὄν τὸ αὐτὸ ἐπὶ πᾶσιν;»

τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκρινάτου, ἐπὶ τῆς γνώμης ταύτης ἐστήριξε τὴν διὰ τὴν μεσαιωνικὴν γνωσιολογίαν, λογικὴν καὶ ψυχολογίαν χαρακτηριστικωτάτην θεωρίαν περὶ τῶν ἰδεατῶν εἰδῶν.

Η ΑΠΛΟΤΗΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τὸ ζήτημα, ἐὰν ἡ ψυχὴ εἶναι μεριστὴ ἢ μία, ἐνιαία καὶ ἀπλή, ὅπερ ἔχει μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὸν ὁρισμὸν τῆς ψυχῆς. Εἰς τὴν ψυχὴν ἀποδίδονται διάφοροι λειτουργίαι. Αἱ λειτουργίαι αὗται ἀποδίδονται εἰς ὅλην τὴν ψυχὴν, ἢ διανέμονται εἰς τὰ μέρη αὐτῆς, ἐὰν αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ μερῶν; «πότερον ὅλη τῇ ψυχῇ τούτων ἕκαστον ὑπάρχει, καὶ πάσῃ νοοῦμέν τε καὶ αἰσθανόμεθα καὶ κινούμεθα καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστον ποιούμεν τε καὶ πάσχομεν, ἢ μορίοις ἑτέροις ἕτερα; καὶ τὸ ζῆν δὴ πότερον ἐν τινι τούτων ἐστὶν ἢ καὶ ἐν πλείοσιν ἢ πᾶσιν, ἢ καὶ ἄλλο τι αἷτιον;» (Περὶ Ψυχῆς Α' 5, 411a 30). «πότερον δὲ τούτων ἕκαστον ἐστὶ ψυχὴ ἢ μέρος ψυχῆς, καὶ εἰ μέρος, πότερον οὕτως ὡς εἶναι χωριστὸν λόγῳ μόνον ἢ καὶ τόπῳ, περὶ μὲν τινῶν τούτων οὐ χαλεπὸν ἰδεῖν, ἐνια δὲ ἀπορίαν ἔχει» (413b 13). Ὁ Ἀριστοτέλης ἐναντίον τῶν λεγόντων (Πλατωνικῶν), ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι μεριστὴ καὶ δι' ἄλλου μὲν μέρους νοεῖ δι' ἄλλου δὲ ἐπιθυμεῖ, προβάλλει τὴν ἀντίρρησην, τίς εἶναι ὁ συνεκτικὸς ταύτης δεσμός. «τί οὖν δῆποτε συνέχει τὴν ψυχὴν, εἰ μεριστὴ πέφυκεν;» (411b 5). Τὸ σῶμα δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ δεσμὸς οὗτος, μᾶλλον δὲ τοῦτο συγκρατεῖται ὑπὸ τῆς ψυχῆς, διότι ἐὰν αὕτη ἀπέλθῃ, τὸ σῶμα διαλύεται καὶ σήπεται. «οὐ γὰρ δὴ τὸ σῶμα δοκεῖ γὰρ τοῦναντίον μᾶλλον ἢ ψυχῇ τὸ σῶμα συνέχειν· ἐξελθούσης γοῦν διαπνεῖται καὶ σήπεται» (411b 7). Ἐὰν δ' ἄλλη τις ἀρχὴ ἀποτελεῖ τὴν ἐνότητα ταύτην, τότε αὕτη εἶναι ἡ ψυχὴ. «εἰ οὖν ἕτερόν τι μίαν αὐτὴν ποιεῖ ἐκεῖνο μάλιστα ἂν εἴη ψυχὴ» (411b 9). Ἐπειτα πρέπει πάλιν νὰ ἐξετασθῇ, ἐὰν ἡ ἀρχὴ αὕτη εἶναι ἐνιαία, ἢ πολυμερής. Ἐὰν εἶναι μία, τί κωλύει νὰ γοηθῇ ἀμέσως ἡ ψυχὴ ὡς μία; Ἐὰν δ' αὕτη εἶναι πολυμερής, θὰ ζητηθῇ πάλιν τί εἶναι τὸ συνέχον αὐτὴν, καὶ οὕτως ἐπὶ τὸ ἄπειρον. Πρὸς τούτοις δὲ καὶ τὸ ἐξῆς γεννᾷ ἀπορίαν.

Ὅλη ἡ ψυχὴ συνέχει προδήλως ὅλον τὸ σῶμα. Ἐὰν ἡ ψυχὴ ἀπετελεῖτο ἐκ μορίων, τότε ὄφειλε καὶ ἕκαστον τῶν μορίων αὐτῆς νὰ συγκρατῇ μέρος τι τοῦ σώματος, ὅπερ ἀδύνατον. Διότι τί μέρος τοῦ σώματος συνέχει ὁ νοῦς; Πάντα ταῦτα τὰ ἄτοπα ἀποφεύγομεν, ἐὰν θεωρήσωμεν τὴν ψυχὴν μίαν, ἐνιαίαν καὶ ἀπλήν οὐσίαν.

Ὅθεν ἡ ψυχὴ οὐδεμιᾶς ἄλλης ἀρχῆς ἀνάγκην ἔχει, εἰς ἣν νὰ ὀφείλῃ τὴν ἑαυτῆς ἐνότητα· μᾶλλον αὕτη αὕτη φύσει παριστᾷ ἐνότητα. Τὴν τοιαύτην δὲ περὶ ψυχῆς ἐκδοχὴν, ὁ Ἀριστοτέλης ζητεῖ ν' ἀποδείξῃ διὰ τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας. Φυτὰ καὶ τινὰ τῶν ἐντόμων διαιρούμενα ἐξακολουθοῦσι νὰ ζῶσι καὶ μετὰ τὴν διαίρεσιν καὶ δύναται νὰ ἐκτελῶσιν ὡς καὶ πρότερον τὰς αὐτὰς ἐνεργείας. Τοῦτο ἀποδεικνύει, ὅτι ἐν ἑκάστῳ τῶν μορίων περιέχεται ὅλη ἡ ψυχὴ, οὐχὶ δὲ ὠρισμένον αὐτῆς μέρος, καὶ ὅτι τὰ μόρια ἔχουσι τὴν αὐτὴν ψυχὴν, οὐχὶ κατὰ τὸν ἀριθμὸν ἀλλὰ κατὰ τὸ εἶδος ὡς ὅλον τὸ ζῶον. «φαίνεται δὲ καὶ τὰ φυτὰ διαιρούμενα ζῆν καὶ τῶν ζῴων ἐνια τῶν ἐντόμων, ὡς τὴν αὐτὴν ἔχοντα ψυχὴν, τῷ εἶδει, εἰ καὶ μὴ ἀριθμῷ. ἑκάτερον γὰρ τῶν μορίων αἰσθησὶν ἔχει καὶ κινεῖται κατὰ τόπον ἐπὶ τινὰ χρόνον. εἰ δὲ μὴ διατελοῦσιν οὐθέν ἄτοπον. ὄργανα γὰρ οὐκ ἔχουσι ὥστε σώζειν τὴν φύσιν, ἀλλ' οὐδὲν ἤττον ἐν ἑκατέρῳ τῶν μορίων ἀπαντ' ἐνυπάρχει τὰ μόρια τῆς ψυχῆς, καὶ ὁμοειδῆς εἰσὶν ἀλλήλαις καὶ τῇ ὅλῃ, ἀλλήλων μὲν ὡς οὐ χωριστὰ ὄντα, τῆς δ' ὅλης

ψυχῆς ὡς διαιρετῆς οὐσης» (Περὶ Ψυχῆς Α' 5, 411a 19). «ὡσπερ γὰρ ἐπὶ τῶν φυτῶν ἔνια διαιρούμενα φαίνεται ζῶντα καὶ χωριζόμενα ἀπ' ἀλλήλων, ὡς οὐσης τῆς ἐν τούτοις ψυχῆς ἐντελεχείᾳ μὲν μιᾶς ἐν ἐκάστῳ φυτῷ, δυνάμει δὲ πλειόνων, οὕτως ὁρῶμεν καὶ περὶ ἐτέρας διαφορᾶς τῆς ψυχῆς συμβαῖνον ἐπὶ τῶν ἐντόμων ἐν τοῖς διατεμνομένοις· καὶ γὰρ αἰσθησὶν ἐχάτερον τῶν μερῶν ἔχει καὶ κίνησιν τὴν κατὰ τόπον, εἰ δ' αἰσθησὶν, καὶ φαντασίαν καὶ ὄραξιν· ὅπου μὲν γὰρ αἰσθησὶς καὶ λύπη τε καὶ ἡδονὴ ὅπου δὲ ταῦτα, ἔξ ἀνάγκης καὶ ἐπιθυμίας. περὶ δὲ τοῦ νοῦ καὶ τῆς θεωρητικῆς δυνάμειος οὐδὲν φανερόν, ἀλλ' ἔοικε ψυχῆς γένος ἕτερον εἶναι, καὶ τοῦτο μόνον ἐνδέχεται χωρίζεσθαι, καθάπερ τὸ αἶδιον τοῦ φθαρτοῦ. τὰ δὲ λοιπὰ μέρη τῆς ψυχῆς φανερόν ἐκ τούτων ὅτι οὐκ ἔστι χωριστά, καθάπερ τινὲς φασί» (413b 15).

Ὁ Ἀριστοτέλης πολλαχοῦ βεβαίως ὁμιλεῖ περὶ μορίων ἢ δυνάμεων τῆς ψυχῆς. Ἀλλὰ τὰ μέρη ταῦτα εἶναι αἱ διάφοροι λειτουργίαι, δι' ὧν ἡ μία ψυχὴ ἐκδηλοῖ τὰς ἐνεργείας αὐτῆς. Ὀφείλομεν νὰ διακρίνωμεν οὐσίαν τῆς ψυχῆς καὶ μέρη ἢ δυνάμεις ἢ λειτουργίας αὐτῆς. Ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς εἶναι μία καὶ ἀπλή, διότι πρέπει νὰ ὑπάρχη μία ἀρχὴ ἣτις νὰ συνάπτη εἰς ἐνότητα, τὰς διαφορὰς τῆς ψυχῆς λειτουργίας. Ἐκ τῆς μιᾶς δὲ ψυχῆς ὡς ἐκ κοινοῦ τινος κορμοῦ φύονται αἱ διάφοροι αὐτῆς λειτουργίαι, αἵτινες παριστῶσι πολλότητα φαινομένων, εἶναι ὁλότης ψυχικῶν ἐνεργειῶν¹. «περὶ δὲ τοῦ κινουμένου τίποτε ἔστι τῆς ψυχῆς σκεπτόν, πρότερον ἔν τι μοριον αὐτῆς χωριστόν ὄν ἢ μεγέθει ἢ λόγῳ, ἢ πᾶσα ψυχὴ, καὶ εἰ μέρη ὄν τι, πρότερον ἴδιον τι παρὰ τὰ εἰωθότα λέγεσθαι καὶ τὰ εἰρημένα, ἢ τούτων ἐν τι. ἔχει δὲ ἀπορίαν εὐθύς πῶς τε δεῖ μέρη λέγειν τῆς ψυχῆς καὶ πῶς. τρόπον γὰρ τινὰ ἄπειρα φαίνεται, καὶ οὐ μόνον ἄ τινες λέγουσι διορίζοντες, λογιστικὸν καὶ θυμικὸν καὶ ἐπιθυμητικὸν, οὐδὲ τὸ λόγον ἔχον καὶ τὸ ἄλογον· κατὰ γὰρ τὰς διαφορὰς δι' ὧς ταῦτα χωρίζουσι, καὶ ἄλλα φανερὰ μέρη μείζω διάστασιν ἔχοντα τούτων, περὶ ὧν καὶ νῦν εἴρηται, τὸ τε θρεπτικόν, ὃ καὶ τοῖς φυτοῖς ὑπάρχει καὶ πᾶσι τοῖς ζῴοις καὶ τὸ αἰσθητικόν, ὃ οὐτε ὡς ἄλογον οὐτε ὡς λόγον ἔχον θείη ἂν τις βραδίως, ἔτι δὲ τὸ φανταστικόν, ὃ τῷ μὲν εἶναι πάντων ἕτερον, τινὲ δὲ τούτων ταῦτόν ἢ ἕτερον, ἔχει πολλὴν ἀπορίαν, εἰ τις θέσει κεχωρισμένα μέρη τῆς ψυχῆς. πρὸς δὲ τούτοις τὸ ὄρεκτικόν, ὃ καὶ λόγῳ καὶ δυνάμει ἕτερον ἂν ὀφείλει εἶναι πάντων καὶ ἄτοπον δὴ τοῦτο διασπᾶν· ἐν τε τῷ λογιστικῷ γὰρ ἢ βούλησις γίνεται, καὶ ἐν τῷ ἄλόγῳ ἢ ἐπιθυμία καὶ ὁ θυμός· εἰ δὲ τρία ἢ ψυχὴ, εἰ ἐκάστῳ ἔστι ὄραξις» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 9, 432a 18). Αἱ λειτουργίαι αὗται καίπερ διαφορώταται ἀλλήλων («τῷ δὲ λόγῳ ὅτι ἕτερα φανερόν· αἰσθητικῷ γὰρ εἶναι καὶ δοξαστικῷ ἕτερον, εἴπερ καὶ τὸ αἰσθάνεσθαι τοῦ δοξάζειν. ὁμοίως δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἐκαστον τῶν εἰρημένων» 413b 29, «μόνον λογικῶς τῷ λόγῳ») εἶναι κεχωρισμένα ἀπ' ἀλλήλων, πραγματικῶς δὲ (τόπῳ καὶ ἀριθμῷ) ἀποτελοῦσι πολυμερὲς ἔνιαϊον ὅλον. Αἱ κατώτεραι εἶναι προϋπόθεσις τῶν ἀνωτέρων, περιλαμβάνονται δυνάμει ἐντὸς τῶν ἀνωτέρων ὡς ἐν τοῖς τελειότεροις γεωμετρικοῖς σχήμασι περιλαμβάνονται τὰ ἀτελέστερα («παραπλησίως δ' ἔχει τῷ περὶ τῶν σχημάτων καὶ τὰ κατὰ τὴν ψυχὴν· αἰεὶ γὰρ ἐν τῷ ἐφεξῆς ὑπάρχει δυνάμει τὸ πρότερον ἐπὶ τε τῶν σχημάτων καὶ ἐπὶ τῶν ἐμφύχων, οἷον ἐν τετραγώνῳ μὲν τρίγωνον, ἐν αἰσθητικῷ δὲ τὸ θρεπτικόν» Περὶ Ψυχῆς Β' 3, 414b 28), ἢ ὡς αἱ διάφοροι ὄψεις π. χ. τὸ κοῖλον καὶ τὸ κυρτόν ἐνδὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ φακοῦ. «ταῦτα δὲ (τὸ ἄλογον, καὶ τὸ λόγον ἔχον) πρότερον δὴ ὠρίσται καθάπερ τὰ τοῦ σώματος μέρη

¹ Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει εἰς τὴν ψυχὴν καὶ τινὰς λειτουργίας φυσιολογικάς.

καὶ πᾶν τὸ μεριστόν, ἢ τῷ λόγῳ δὴ ἐστὶν ἀχώριστα πεφυκότα καθάπερ ἐν τῇ περι-
φερείᾳ τὸ κυρτόν καὶ τὸ κοῖλον οὐδὲν διαφέρει. πρὸς τὸ παρόν» (Ἠθικ. Νικ. Α' 13,
1102a 28). «διαφέρει δ' οὐθὲν οὐτ' εἰ μεριστὴ ἢ ψυχὴ οὐτ' εἰ ἀμερῆς, ἔχει μὲν ται
δυνάμεις διαφόρους καὶ τὰς εἰρημένους, ὡς περ ἐν τῷ καμπύλῳ τὸ κοῖλον καὶ τὸ κυρτόν
ἀδιαχώριστον, καὶ τὸ εὐθὺ καὶ τὸ λευκόν» (Ἠθ. Εὐδ. Β' 1, 1219b 32). Μόνον ὁ
νοῦς καὶ ἡ θεωρητικὴ δύναμις τῆς ψυχῆς ἀποτελεῖ ἕτερον ἐν τῇ ψυχῇ γένος, καὶ
δύναται νὰ θεωρηθῇ κεχωρισμένος, ὡς εἶναι τὸ αἰώνιον ἀπὸ τοῦ φθαρτοῦ. Ὁ νοῦς
ὁ ἀπαθὴς ἀφ' ἑνὸς μὲν προέρχεται ἔξωθεν ὡς θεῖον καὶ αἰώνιον πνεῦμα καθόλου
καὶ συνταυτίζεται μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀποδίδεται εἰς τὴν ψυχὴν ὡς συστα-
τικὸν αὐτῆς. Αἱ δυσκολίαι τῆς περὶ τοῦ νοῦ διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους πηγά-
ζουσιν ἐκ τούτου, πῶς δύναται νὰ νοηθῇ ἡ σχέση τῶν ὑπερκοσμίου, αἰώνιου
πνεύματος, πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, καὶ ποῦ πρέπει νὰ τεθῇ τὸ σημεῖον τῆς
ἐνώσεως τῶν κατωτέρων τῆς ψυχῆς λειτουργιῶν μετὰ τῶν ἀνωτέρων. «λείπεται δὲ
τὸν νοῦν μόνον θύραθεν ἐπεισιέναι καὶ θεῖον εἶναι μόνον· οὐθὲν γὰρ αὐτοῦ τῇ ἐνεργείᾳ
κοινωνεῖ σωματικὴ ἐνέργεια» (Περὶ Ζῴων Γεν. Β' 3, 736b 28. Μετὰ τὰ Φυσ. ΙΒ'
9, 1074b 33. Περὶ Ψυχῆς 413b 15).

ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ. Ἡ ψυχὴ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη
εἶναι «ἐντελέχεια ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ ὁργανικοῦ» (412b 4). Ἐκάστη τοῦ ὀρι-
σμοῦ λέξις ἔχει ἰδίαν σημασίαν. Ἡ προσθήκη «πρώτη» ἐτέθη πρὸς διάκρισιν ἐν
ἡρέμῳ καταστάσει διατελούσης δυνάμεως καὶ τῆς ἐκάστοτε ἐνεργοῦ αὐτῆς ἐκδη-
λώσεως «δευτέρας» ἐντελεχείας. Ἡ «πρώτη» ἐντελέχεια εἶναι προτέρα κατὰ τὴν
γένεσιν ἢ ἡ «δευτέρα» δηλαδή ἡ ἐνέργεια αὐτῆς. Ἡ πρώτη ὑπάρχει καὶ ὅταν ἡ
ψυχὴ, ὡς ἐν ὕπνῳ, δὲν εἶναι ἐνεργός. Παράδειγμα πρὸς διασάφησιν τῶν δύο
τούτων σημασιῶν τοῦ ὄρου «ἐντελεχείας» εἶναι ἡ διάκρισις ἐπιστήμης καὶ
θεωρεῖν, διαρκοῦς γνώσεως (cognitio) καὶ ἐνεργοῦ (παρατηρήσεως)
θεωρίας (cogitatio). Διὰ τῶν ὄρων τούτων ὑποδηλοῦται ὁ παρ' Ἀριστοτέλει
ἀκόμη μὴ ἀναφαινόμενος ἀπλοῦς ὄρος συνείδησις. «ἡ ἐντελέχεια διχῶς, τὸ μὲν
ὡς ἐπιστήμη, τὸ δ' ὡς τὸ θεωρεῖν» (Περὶ Ψυχῆς Β' 1, 412a 9). «αὕτη δὲ (ἡ ἐντε-
λέχεια) λέγεται διχῶς, ἢ μὲν ὡς ἐπιστήμη ἢ δ' ὡς τὸ θεωρεῖν· φανερόν οὖν ὅτι ὡς
ἐπιστήμη· ἐν γὰρ τῷ ὑπάρχειν τὴν ψυχὴν καὶ ὕπνος καὶ ἐγρήγορσις ἐστίν, ἀνάλογον
δ' ἢ μὲν ἐγρήγορσις τῷ θεωρεῖν, ὁ δ' ὕπνος τῷ ἔχειν καὶ μὴ ἐνεργεῖν. προτέρα δὲ τῇ
γενέσει ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἢ ἐπιστήμη» (Περὶ Ψυχ. Β' 1, 412a 22)¹. Διὰ τοῦ ὄρου
«φυσικοῦ» ἀποκλείονται ἀπὸ τοῦ ὀρισμοῦ τὰ ἔργα τῆς τέχνης καὶ τὰ μαθηματικὰ
σχήματα. «οὐ γὰρ τοιοῦτου σώματος τὸ τί ἦν εἶναι καὶ ὁ λόγος ἢ ψυχὴ, ἀλλὰ φυσικοῦ

¹ Ἡ ἀριστοτελικὴ διάκρισις ἐπιστήμης καὶ θεωρίας καὶ ἐν γένει δυνάμεως καὶ ἐνεργείας
ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἐν τῇ πλατωνικῇ διακρίσει μετὰ τὸν κεκτηθῆναι καὶ ἔχειν, διαφέρουσα
κατὰ τοῦτο τῆς πλατωνικῆς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ποιεῖται εὐρυτάτην χρῆσιν τῶν ὄρων τούτων.
«Σωκ. οὐ τὸ νῦν μοι ταῦτόν φαίνεται τὸ κεκτηθῆναι ὡς ἔχειν. οἶον (εἰ) ἡμῖνον πριάμενός τις
καὶ ἐγκρατὴς ὢν μὴ φοροῖ, ἔχειν μὲν οὐκ ἂν αὐτὸν αὐτό, κεκτηθῆναι γὰρ μὴν φαίμεν. Θεαίτ.
ὁρθῶς γε. Σωκ. ὄρα δὴ καὶ ἐπιστήμην εἰ δυνατόν οὕτω κεκτημένον μὴ ἔχειν, ἀλλ' ὡς περ
εἰ τις ὄρνιθας ἀγρίας, περιστερὰς ἢ τι ἄλλο, θηρεύσας οἴκοι κατασκευασάμενος περιστερεῶνα
τρέφοι, τρόπον μὲν γὰρ ἂν πού τις φαίμεν αὐτὸν αὐτὰς αἰεὶ ἔχειν, ὅτι δὴ κέκτηται. ἢ γὰρ;
Θεαίτ. ναί. Σωκρ. τρόπον δὲ γ' ἄλλον οὐδεμίαν ἔχειν ἀλλὰ δύναται μὲν αὐτῷ περὶ αὐτὰς
παραγεγονέναι, ἐπειδὴ ἐν οἰκείῳ περιβόλῳ ὑποχειρίοις ἐποιήσατο, λαβεῖν καὶ σχεῖν ἐπειδὴ
βούληται, θηρευσαμένῳ ἦν ἂν αἰεὶ ἐθέλη καὶ πάλιν ἀφιέναι, καὶ τοῦτο ἐξεῖναι ποιεῖν ὁποσάκις
ἂν δοκῇ αὐτῷ. Θεαίτ. ἔστι ταῦτα» (Θεαίτ. 197 b).

τοιοῦδι ἔχοντος ἀρχὴν κινήσεως καὶ στάσεως ἐν ἑαυτῷ» (Περὶ Ψυχ. Β' 1, 412b 15). Ἐπειδὴ δὲ πᾶν σῶμα ἔχον ζωὴν εἶναι ὀργανικόν, τουτέστι σῶμα ἐν ᾧ τὰ ἐπὶ μέρους συστατικά εἶναι ἁρμονικῶς καὶ τελολογικῶς συνηρμοσμένα, ὁ Ἀριστοτέλης ἀντὶ τοῦ ἐν τῷ προηγουμένῳ ὀρισμῷ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος σώματος, ἔθεσε τὸν ὄρον ὀ ρ γ α ν ι κ ὄ ν. «διὸ ψυχὴ ἐστὶν ἐντελέχεια ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος· τοιοῦτο δὲ ὁ ἀνὴρ ἢ ὀργανικόν» (412a 27). Ὑπὸ τὴν ἐννοίαν δὲ «δυνάμει ζωὴν ἔχον σῶμα», νοεῖται σῶμα ὅπερ κέκτηται τὴν ψυχὴν, οὐχὶ δὲ ὅπερ ἀπώλεσεν αὐτήν, ὡς π. χ. τὸ πτώμα. «ἔστι δὲ οὐ τὸ ἀποβεβληκὸς τὴν ψυχὴν τὸ δυνάμει ὄν ὥστε ζῆν, ἀλλὰ τὸ ἔχον» (Β' 1, 412b 25). Ἡ ἐντελέχεια ὡς ἐν τῇ ἀριστοτελικῇ μεταφυσικῇ σκοπεῖ νὰ συνάψῃ εἰς ἐνότητα τὴν ἰδέαν μετὰ τοῦ φαινομένου, τὴν μορφήν μετὰ τῆς ὕλης, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀριστοτελικῇ ψυχολογίᾳ ἀποτελεῖ προσπάθειαν πρὸς καθιερισμὸν τῆς ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος γενικῶς ἐκφρασθείσης γνώμης, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι στενωτάτα συνδεδεμένη μετὰ τῆς ζωῆς, καὶ πρὸς λύσιν τοῦ περὶ τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ σῶμα προβλήματος. Διὰ τοῦτο ἡ ἀριστοτελικὴ ψυχολογία ἐξαρτᾶται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῆς πλατωνικῆς ὡς αὕτη περιέχεται πρὸ πάντων ἐν τῷ Τιμαίῳ.

ΣΧΕΣΙΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΩΜΑ. Ἡ ψυχὴ ὡς ἐντελέχεια τοῦ

σώματος, καθιστᾷ αὐτὸ σῶμα ζῶν. Αὕτη εἶναι οὐσία, ἀρχὴ καὶ αἰτία τῆς ζωῆς, δι' ἧς τὸ σῶμα λαμβάνει ὑπαρξιν, ὅπερ ἄλλως θὰ ἦτο ἀπλῶς μόνον ὕλη. «οὐσία γὰρ ἢ κατὰ λόγον (ἢ ψυχὴ), τοῦτο δὲ τὸ τί ἦν εἶναι τῷ τοιοῦδι σώματι, καθάπερ εἶτι τῶν ὀργάνων φυσικόν ἦν σῶμα, οἷον πέλεκυς· ἦν γὰρ ἂν τὸ πελέκει εἶναι ἢ οὐσία αὐτοῦ, καὶ ἢ ψυχὴ τοῦτο· χωρισθείσης γὰρ ταύτης οὐκ ἂν ἔτι πέλεκυς ἦν, ἀλλ' ἢ ὁμωνύμως· νῦν δ' ἐστὶ πέλεκυς» (Περὶ Ψυχῆς Β' 1, 412b 9). «εἰ γὰρ ἦν ὁ ὀφθαλμὸς ζῶν, ψυχὴ ἂν ἦν αὐτοῦ ἢ ὄψις. ὁ δ' ὀφθαλμὸς ὕλη ὄψεως. ἧς ἀπολιπούσης οὐκέτι ὀφθαλμὸς, πλὴν ὁμωνύμως, καθάπερ ὁ λίθινος καὶ ὁ γεγραμμένος» (412b 18). Πρὸς τούτοις ἡ ἐντελέχεια θέτει σῶμα καὶ ψυχὴν εἰς τὴν αὐτὴν ἀδιάλυτον ἔνωσιν, ἣτις χαρακτηρίζει τὴν ὕλην καὶ τὴν μορφήν Ὡς οὐδεμία ὕλη ἄνευ μορφῆς οὐδεμία μορφή ἄνευ ὕλης ὑπάρχει, ἀλλ' ἐν στενῇ ἐνότητι ἀποτελοῦσι τὸ ἀντικείμενον, οὕτω καὶ ψυχὴ καὶ σῶμα μόνον ἐν τῇ ἐνώσει ἀποτελοῦσι τὸ τέλειον ζῶν. Ὡς τὸ ὄργανον τῆς δράσεως καὶ ἡ ὄρασις, ὁ κηρὸς καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ σφραγὶς οὐδαμῶς χωρίζονται, οὕτω σῶμα καὶ ψυχὴ εἶναι ἀρχαὶ ἀχώριστοι. Μόνον λογικῶς εἶναι διάφορα, ἐν δὲ τῇ πραγματικῇ αὐτῶν ὑπάρξει παριστῶσι στενωτάτην ὀργανικὴν ἐνότητα. Οὐδεμίαν ἐννοίαν ἔχει κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἐρώτησις, ἐὰν ψυχὴ καὶ σῶμα εἶναι ἐν ἢ δύο («διὸ καὶ οὐ δεῖ ζητεῖν εἰ ἐν ἢ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα, ὥσπερ οὐδὲ τὸν κηρὸν καὶ τὸ σχῆμα, οὐδ' ὅλως τὴν ἐκάστου ὕλην καὶ τὸ οὐ ἢ ὕλη· τὸ γὰρ ἐν καὶ τὸ εἶναι ἔπει πλεοναχῶς λέγεται, τὸ κυρίως ἢ ἐντελέχεια ἐστίν» 412b 6)· ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος εἶναι ἐν· θεωρούμενος κατὰ μὲν τὴν ἐντελέχειαν αὐτοῦ εἶναι ψυχὴ, κατὰ δὲ τὴν ὕλην εἶναι σῶμα. Καὶ ἡ ἐμπειρία μαρτυρεῖ περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς τοιαύτης τοῦ Ἀριστοτέλους ἐκδοχῆς. Μόνον ἐν στενωτάτῃ ἐνώσει ἀναπτύσσονται σῶμα καὶ ψυχὴ, μόνον ἐν στενωτάτῃ ἐνώσει μετὰ τοῦ σώματος λαμβάνομεν γνῶσιν τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Τὸ σῶμα δύναται νὰ ὑφίσταται μόνον, ἐφ' ὅσον συγκρατεῖ αὐτὸ ἢ ψυχικὴ δύναμις, εὐθὺς δ' ὡς ἢ ψυχὴ ἀπέλυθῃ τὸ σῶμα διαλύεται. «ἀπελθούσης γοῦν (τῆς ψυχῆς) οὐκέτι ζῶν ἐστίν, οὐδὲ τῶν μορίων οὐδὲν τὸ αὐτὸ λείπεται, πλὴν τῷ σχήματι μόνον, καθάπερ τὰ μυθεύμενα λιθοῦσθαι» (Περὶ Ζῶων Μορ. 641a 18). Οἰαδήποτε

ὁμοῦς ὕλη οὐδαμῶς δύναται νὰ γείνη ὑποκείμενον οἴασδήποτε ψυχῆς, οὐδὲ οἴαδήποτε ψυχὴ δύναται νὰ ἐνεργῇ ἐν οἴωδήποτε σώματι, ἀλλὰ μόνον ἐν τῇ οἰκείᾳ ὕλῃ. Ὡς πᾶσα τέχνη ἔχει ἴδιον ὄργανον, οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ ἔχει τὸ ἴδιον εἰς αὐτὴν σῶμα ὡς ὄργανον. «οἱ δὲ μόνον ἐπιχειροῦσι λέγειν ποῖόν τι ἡ ψυχὴ, περὶ δὲ τοῦ δεξομένου σώματος οὐθέν ἐτι προσδιορίζουσιν, ὥσπερ ἐνδεχόμενον κατὰ τοὺς πυθαγορικοὺς μύθους τὴν τυχοῦσαν ψυχὴν εἰς τὸ τυχόν ἐνδύεσθαι σῶμα· δοκεῖ γὰρ ἕκαστον ἴδιον ἔχειν εἶδος καὶ μορφήν» (Α' 3, 407b 19). «καὶ διὰ τοῦτο ἐν σώματι ὑπάρχει καὶ ἐν σώματι τοιοῦτῳ, καὶ οὐχ ὥσπερ οἱ πρότερον εἰς σῶμα ἐνήρμοζον αὐτήν, οὐθέν προσδιορίζοντες ἐν τινὶ καὶ ποίῳ, καίπερ οὐδὲ φαινομένου τοῦ τυχόντος δέχεσθαι τὸ τυχόν· οὕτω δὲ γίνεται καὶ κατὰ λόγον. ἕκαστου γὰρ ἡ ἐντελέχεια ἐν τῷ δυνάμει ὑπάρχοντι καὶ τῇ οἰκείᾳ ὕλῃ πέφυκεν ἐγγίνεσθαι» (Β' 2, 414a 20). Ἡ ἀριστοτελικὴ αὕτη λύσις τοῦ προβλήματος ἔχει τοῦτο τὸ σπουδαιότατον νόημα, ὅτι ἐπιβάλλει νὰ παραδεχθῶμεν τὴν ἐνωσιν σώματος καὶ ψυχῆς οὐχὶ ἐξωτερικῶς οὐδὲ μηχανικῶς ἀλλὰ κατὰ τὸν τρόπον τῶν ὀργανικῶν. Οὐδεμία σύνθεσις οὐδεὶς σύνδεσμος τῶν δύο (Μετὰ τὰ Φυσ. ΙΓ' 6, 1045) ἀλλὰ σκόπιμος ἐνέργεια δυνάμεως, ἣτις τὸ σῶμα ἔχει ὡς ἴδιον αὐτῆς ὄργανον.

Η ΨΥΧΙΚΗ ΟΛΟΤΗΣ

Ἦδη παρὰ Πλάτωνι ἀναφαίνεται ἡ γνώμη περὶ τῆς ὁλότητος τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ἐν Θεαιτήτῳ ὁ Πλάτων λέγει, ὅτι αἱ αἰσθήσεις ἐν ἡμῖν δὲν εὐρίσκονται ὡς οἱ ἥρωες τοῦ Δουρείου ἵππου καθήμενοι ἡ μία πλησίον τῆς ἄλλης, ἀλλ' ὅτι ἅπασαι συνάπτονται εἰς τι κοινόν, ὅπερ συνενώνει αὐτάς, καὶ ὅπερ ὁ Πλάτων καλεῖ ἰδέαν ἢ ψυχὴν. «δεινὸν γάρ που, ὦ παῖ, εἰ πολλαί τινες ἐν ἡμῖν ὥσπερ ἐν δουρείοις ἵπποις αἰσθήσεις ἐγκάθηνται, ἀλλὰ μὴ εἰς μίαν τινὰ ἰδέαν, εἴτε ψυχὴν εἴτε ὅ τι δεῖ καλεῖν πάντα ταῦτα ξυντείνει, ἢ διὰ τούτων οἶον ὀργάνων αἰσθανόμεθα ὅσα αἰσθητὰ» (Θεαίτ. 184d). Κατὰ τὴν γνώμην ταύτην ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει εὐρύτερον τὴν ψυχολογίαν τῆς ὁλότητος.

Ἐὰν αἱ ἐπὶ μέρους παραστάσεις ἦσαν ἀποκεχωρισμένα καὶ ἀπομεμονωμένα ἐν τῇ ψυχῇ τὸ ψυχικὸν γίνεσθαι θὰ διελύετο εἰς ἄμορφα τεμάχια καὶ οὐδαμοῦ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συλλάβωμεν τὸ ὅλον, οὕτε θὰ ἠδυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὰς ἐντυπώσεις τῶν διαφόρων αἰσθήσεων, οὕτε νὰ ἀντιπαραβάλλωμεν τὰς παραστάσεις καὶ νὰ εὐρωμεν σχέσεις καὶ ἀναφοράς. Πρόδηλον εἶναι ὅτι οὐχὶ μόνον διὰ τὴν νόησιν ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν αἴσθησιν εἶναι ἀνάγκη ἡ πολλότης νὰ συνάπτηται εἰς ἐνότητα. Τὴν ἀνάγκην τῆς κοινῆς αἰσθήσεως κατέδειξεν ὁ Ἀριστοτέλης διὰ πολλῶν. Οἱ περὶ τὰς αἰσθήσεις ἀσχοληθέντες φυσιολόγοι συνέχεον τὰ αἰσθητὰ ἅτινα εἶναι κοινὰ εἰς πάσας τὰς αἰσθήσεις πρὸς τὰ αἰσθητὰ ἅτινα εἶναι ἴδια ἕκαστης αἰσθήσεως. Τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα, τὸ τραχὺ καὶ τὸ λεῖον, τὸ δξὺ καὶ ἀμβλὺ αἰσθάνονται ἀπὸ κοινοῦ πᾶσαι αἱ αἰσθήσεις, ἢ, ἂν οὐχὶ πᾶσαι, τοῦλάχιστον, ἢ ὄρασις καὶ ἀφή. «ἐτι δὲ τοῖς κοινοῖς τῶν αἰσθήσεων πασῶν χρῶνται (οἱ φυσιολόγοι) ὡς ἰδίους· μέγεθος γὰρ καὶ σχῆμα καὶ τὸ τραχὺ καὶ τὸ λεῖον, ἐτι δὲ τὸ δξὺ καὶ τὸ ἀμβλὺ τὸ ἐν τοῖς ὄγκοις κοινὰ τῶν αἰσθήσεων ἐστίν, εἰ δὲ μὴ πασῶν, ἀλλ' ὀψεώς γε καὶ ἀφῆς» (Περὶ Αἰσθήσ. καὶ Αἰσθητ. 4, 442b 4). Διὰ τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει αἰσθητὰ ἴδια καὶ αἰσθητὰ κοινὰ. Καὶ ἴδια μὲν καλεῖ τὰ μὴ δυνάμενα δι' ἄλλης αἰσθήσεως

νά γίνωσιν αἰσθητὰ ὡς π. χ. τὸ χρῶμα εἶναι ἴδιον τῆς δράσεως, ὁ ἦχος τῆς ἀκοῆς, ὁ χυμὸς τῆς γεύσεως. Κοινὰ δὲ τὴν κίνησιν, τὴν ἠρεμίαν, τὸν ἀριθμὸν, τὸ σχῆμα, τὸ μέγεθος, τὸ ἓν, διότι ταῦτα οὐδεμιᾶς αἰσθήσεως εἶναι ἴδια, ἀλλὰ κοινὰ εἰς πάσας. Ἡ κίνησις π. χ. εἶναι αἰσθητὴ καὶ διὰ τῆς δράσεως καὶ τῆς ἀφῆς. «λέγω δ' ἴδιον μὲν ὃ μὴ ἐνδέχεται ἑτέρᾳ αἰσθήσει αἰσθάνεσθαι, καὶ περὶ ὃ μὴ ἐνδέχεται ἀπατηθῆναι, οἷον ὄψις χρώματος καὶ ἀκοὴ φόφου καὶ γεῦσις χυμοῦ» (Περὶ Ψυχῆς Β' 6, 418a 11). «κοινὰ δὲ κίνησις ἠρεμία, ἀριθμὸς, σχῆμα, μέγεθος, τὰ γὰρ τοιαῦτα οὐδεμιᾶς ἐστὶν ἴδια, ἀλλὰ κοινὰ πάσαις· καὶ γὰρ ἀφῆ κίνησις τίς ἐστὶν αἰσθητὴ καὶ ὄψει» (Περὶ Ψυχῆς Β' 6, 418a 18). «ἀλλὰ μὴν οὐδὲ τῶν κοινῶν οἷον τ' εἶναι αἰσθητήριόν τι ἴδιον, ὧν ἐκάστη αἰσθήσει αἰσθανόμεθα κατὰ συμβεβηκός, οἷον κινήσεως, στάσεως, σχήματος, μεγέθους, ἀριθμοῦ ἑνός» (Γ' 1, 425a 14) ¹.

Ἡ ὄρασις αἰσθάνεται τὰς διαφορὰς τῶν χρωμάτων, ἡ ἀφῆ τὰς διαφορὰς τῶν ἀπτικών· ἀλλ' εἰς πάσας τὰς αἰσθήσεις ὑπάρχει κοινόν τι μέρος, ὅπερ αἰσθάνεται τὰ κοινὰ αἰσθητὰ ὁμοῦ μετὰ τῶν ἰδίων· οὕτω δὲ ἀποτελεῖται ὅλον τι. Ὁ Ἀριστοτέλης διεΐδε τὴν διαφορὰν μετὰ τοῦ κοινοῦ μορίου πασῶν τῶν αἰσθήσεων καὶ αὐτῶν τῶν αἰσθήσεων. Διὸ συνήγαγεν αὐτὰς εἰς θεμελιώδη ἐνότητα, εἰς κοινὴν αἰσθησιν. Διὰ ταύτης ἡ αἰσθητικὴ ψυχὴ διακρίνει ὅτι τὸ σχῆμα τὸ διὰ τῆς δράσεως αἰσθητόν καὶ τὸ σχῆμα τὸ διὰ τῆς ἀφῆς αἰσθητόν, εἶναι τὸ αὐτό, αἰσθάνεται δηλονότι τὸ σχῆμα καὶ ἐν τῇ δράσει καὶ ἐν τῇ ἀφῆ. «τῶν δὲ κοινῶν ἤδη ἔχομεν αἰσθησιν κοινήν, οὐ κατὰ συμβεβηκός· οὐκ ἄρα ἐστὶν ἴδια» (Περὶ Ψυχ. Γ' 1, 425a 27).

Πρὸς δὲ τούτοις δὲν βλέπομεν, οὐδ' ἀκούομεν, οὐδ' ὀσφραϊνόμεθα μόνον, ἀλλὰ συγχρόνως αἰσθανόμεθα ὅτι βλέπομεν, ὅτι ἀκούομεν, ὅτι ὀσφραϊνόμεθα. Ἡ ἐνέργεια ἐκάστης αἰσθήσεως καὶ ἡ συνείδησις τῆς τοιαύτης ἐνεργείας, τὸ αἰσθάνεσθαι δηλονότι τοῦ αἰσθάνεσθαι εἶναι διάφορα ἀλλὰ μία ἐνέργεια. Ἡ ὄρασις δ' ὅμως δὲν βλέπει ὅτι βλέπει, οὐδ' ἡ ἀκοὴ ἀκούει ὅτι ἀκούει, οὐδὲ ἄλλαι αἰσθήσεις ὁμοίως. Διότι ἡ ὄρασις τότε πρέπει νὰ βλέπῃ καὶ τὸ χρῶμα καὶ ἑαυτήν, ὅπερ ἀδύνατον, καθόσον ἐκάστη αἰσθησις αἰσθάνεται μόνον τὸ εἰς αὐτὴν ἴδιον αἰσθητόν. Ἐπομένως ἡ ὄρασις βλέπει τὸ χρῶμα, ἢ τὸ ἔχον χρῶμα, οὐχὶ δὲ ἑαυτήν, διότι δὲν εἶναι χρῶμα. Ὡς ἐκ τούτου σκόπιμον εἶναι νὰ ἀπονεύωμεν τὴν συνείδησιν τῆς ἐνεργείας τῶν αἰσθήσεων εἰς τὴν πρώτην αἰσθησιν, τὴν κοινήν αἰσθησιν. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν: Ἡ αἰσθησις εἶναι τοιαύτη, οὐχὶ ὡς ἀπλῆ ἀλλοίωσις («ἡ δ' αἰσθησις ἐν τῷ κινεῖσθαι τε καὶ πάσχειν συμβαίνει καθ' ἃπερ εἴρηται· δοκεῖ γὰρ ἀλλοίωσις τις εἶναι» Περὶ Ψυχῆς Β' 5, 446b 33· πρβλ. Α' 5, 410a 25, Β' 415b 23), ἀλλ' ὡς ἐνέργεια τῆς αἰσθητικῆς ψυχῆς, ἣτις διακρίνει τὴν ἀλλοίωσιν ταύτην. Ἡ αἰσθητικὴ ψυχὴ εἶναι ἡ θεμελιώδης ἐνότης, ἣτις εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν ὑπαρξιν συνειδήσεως τῶν ἐνεργειῶν τῶν αἰσθήσεων. «ἐπεὶ δ' αἰσθανόμεθα ὅτι δρῶμεν καὶ ἀκούομεν, ἀνάγκη ἢ τῇ ὄψει αἰσθάνεσθαι ὅτι δρᾷ, ἢ ἑτέρᾳ. ἀλλ' ἡ αὐτὴ ἔσται τῆς ὄψεως καὶ τοῦ ὑποκειμένου χρώματος. ὥστε ἢ δύο τοῦ αὐτοῦ ἔσονται ἢ αὐτὴ αὐτῆς. ἔτι δὲ εἰ καὶ ἑτέρᾳ εἴη ἢ τῆς ὄψεως αἰσθήσις, ἢ εἰς ἀπειρον εἰσιν ἢ αὐτὴ τις ἔσται αὐτῆς. ὥστε ἐπὶ τῆς πρώτης τοῦτο ποιητέον» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 2, 425b 12). «ἔστι δὲ τις καὶ κοινὴ δύναμις ἀκολουθοῦσα πάσαις ἢ καὶ ὅτι δρᾷ καὶ ἀκούει καὶ αἰσθάνεται· οὐ γὰρ δὴ τῇ γε ὄψει δρᾷ ὅτι δρᾷ καὶ κρίνει δὴ καὶ δύναται κρίνειν ὅτι ἕτερα τὰ γλυκῆα τῶν λευκῶν, οὔτε γεύσει, οὔτε ὄψει, οὔτ' ἀμφοῖν, ἀλλὰ τινι κοινῷ μορίῳ τῶν αἰσθη-

¹ Τὰ κοινὰ αἰσθητὰ δὲν εἶναι ἀκριβῶς κεκαθωρισμένα ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους.

τηρίων ἀπάντων. ἔστι μὲν γὰρ μία αἰσθησις καὶ τὸ κύριον αἰσθητήριον ἓν» (Περὶ Ὑπν. καὶ Ἐγρηγ. 2, 455a 15). «τοῦ γὰρ κυρίου τῶν ἄλλων πάντων αἰσθητηρίων καὶ πρὸς ὃ συντείνει τᾶλλα πεπονηότος τι συμπάσχειν ἀναγκαῖον καὶ τὰ λοιπὰ πάντα» (2, 455a 53).

Δι' ἐκάστης αἰσθήσεως προσέτι κρίνομεν τὰς διαφοροὺς ἰδιότητας ἢ ποιότητος πράγματός τινος, ὡς διὰ τῆς ὄψεως τὸ λευκὸν καὶ τὸ μέλαν, διὰ τῆς γεύσεως τὸ γλυκὺ καὶ τὸ πικρὸν καὶ διὰ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων τὰς ἄλλας. Ὡσαύτως κρίνομεν ὅτι τὸ γλυκὺ εἶναι διάφορον τοῦ λευκοῦ, ἀλλὰ διὰ τίνος κυρίως αἰσθανόμεθα ὅτι ταῦτα διαφέρουσιν; Κατ' ἀνάγκη διὰ τῆς αἰσθήσεως, διότι ταῦτα εἶναι αἰσθητά. Ἀλλὰ διὰ τῆς ὄψεως αἰσθανόμεθα μόνον χρώματα, διὰ τῆς γεύσεως μόνον χυμούς. Ἐπομένως διὰ τῶν διαφορῶν αἰσθήσεων δὲν δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ὅτι τὸ γλυκὺ εἶναι διάφορον τοῦ λευκοῦ. Εἶναι διὰ τοῦτο ἀνάγκη τὰ δύο ταῦτα νὰ ὑπάρχωσι συγχρόνως εἰς τὴν αὐτὴν αἰσθησιν, ἵνα γίνῃ αἰσθητὸν τὸ διάφορον αὐτῶν. Διότι αἰσθάνεσθαι διαφορὰν σημαίνει αἰσθάνεσθαι συγχρόνως δύο τινά. Ἐὰν ἐγὼ μὲν αἰσθάνομαι μόνον Α, σὺ δὲ αἰσθάνεσαι μόνον Β, οὔτε ἐγὼ δύναμαι νὰ κρίνω ὅτι τὸ Α εἶναι διάφορον τοῦ Β, οὔτε σὺ ὅτι τὸ Β εἶναι διάφορον τοῦ Α. Οὕτως ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῶν διαφορῶν καθίσταται ἀναγκαῖα ἡ ὑπαρξις τῆς ἐνότητος τῆς αἰσθητικῆς ψυχῆς. Αἱ αἰσθήσεις εἶναι διαφοροί, ὡς καὶ τὰ αἰσθητὰ διάφορα. Ἀλλ' ἡ διαφορὰ αὐτῶν εἶναι συνδεδεμένη μετὰ τῆς θεμελιώδους ἐνότητος τῆς αἰσθητικῆς ψυχῆς. «ἐκάστη μὲν οὖν αἰσθησις τοῦ ὑποκειμένου αἰσθητοῦ ἐστίν, ὑπάρχουσα ἐν τῷ αἰσθητηρίῳ ἢ αἰσθητήριον, καὶ κρίνει τὰς τοῦ ὑποκειμένου αἰσθητοῦ διαφοράς, ὅσον λευκὸν μὲν καὶ μέλαν ὄψις, γλυκὺ δὲ καὶ πικρὸν γεῦσις. ὁμοίως δ' ἔχει τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων. ἐπεὶ δὲ καὶ τὸ λευκὸν καὶ τὸ γλυκὺ καὶ ἕκαστον τῶν αἰσθητῶν πρὸς ἕκαστον κρίνομεν, τίνι καὶ αἰσθανόμεθα ὅτι διαφέρει; ἀνάγκη δὴ αἰσθήσει αἰσθητὰ γὰρ ἐστίν» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 2, 426b 8). «οὔτε δὴ κεχωρισμένοις ἐνδέχεται κρίνειν ὅτι ἕτερον τὸ γλυκὺ τοῦ λευκοῦ, ἀλλὰ δεῖ ἐνὶ τινὶ ἄμφω δῆλα εἶναι. οὕτω μὲν γὰρ κὰν εἰ τοῦ μὲν ἐγὼ τοῦ δὲ σὺ αἰσθοιο, δῆλον ἂν εἴη ὅτι ἕτερα ἁλλήλων. δεῖ δὲ τὸ ἐν λέγειν ὅτι ἕτερον ἕτερον γὰρ τὸ γλυκὺ τοῦ λευκοῦ, λέγει ἄρα τὸ αὐτὸ ὥστε ὡς λέγει, οὕτω καὶ νοεῖ καὶ αἰσθάνεται» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 2, 426b 17). Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ διέστειλε τὰς ποιότητας ἢ ἰδιότητας τῶν πραγμάτων δηλονότι τὰ αἰσθητὰ εἶδη, καὶ τὰ ἴδια καὶ τὰ κοινά, τὴν ἐνέργειαν τῶν αἰσθήσεων, αἵτινες αἰσθάνονται ταῦτα καὶ τὴν συνείδησιν τῆς τοιαύτης ἐνεργείας, δέχεται ὅτι πάντα ταῦτα ἀποτελοῦσιν ἐνιαῖόν τι, μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐνέργειαν. Ἐκ ταύτης δὲ τῆς ἐνεργείας προκύπτει ὡς ἀποτέλεσμα ἡ εἰκὼν, ἡ παράστασις τοῦ πράγματος. Ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα δύναται νὰ εἶναι λευκὸν καὶ γλυκὺ, νὰ ἔχη καὶ ἄλλας πολλὰς ἰδιότητας ἢ ποιότητας. Πράγματι, ἐὰν αἱ ἰδιότητες τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι χωρισταὶ ἀπ' ἀλλήλων, μόνον δὲ ὁ τρόπος τοῦ εἶναι εἰς ἐκάστην ἐξ αὐτῶν τῶν ἰδιοτήτων εἶναι διάφορος, ἀνάγκη νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐπὶ τῆς ψυχῆς ὅτι δηλαδὴ ἐκεῖνο ὅπερ ἐν τῇ ψυχῇ αἰσθάνεται πάντα εἶναι κατὰ τὸν ἀριθμὸν ἓν, καίπερ τοῦτο εἶναι διάφορον καὶ τῶν κατὰ τὸ γένος διαφορῶν (χυμῶν καὶ χρωμάτων) καὶ τῶν κατὰ τὸ εἶδος διαφορῶν (λευκοῦ καὶ μέλανος, γλυκέος καὶ πικροῦ). Ἡ ψυχὴ ἐπομένως αἰσθάνεται ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ χρόνῳ τὰ πράγματα δι' ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ αἰσθητικοῦ. «εἰ δ' ὅτι ὡς δύο ὄμματα φαίη τις οὐδὲν κωλύει, οὕτω καὶ ἐν τῇ ψυχῇ, ὅτι ἴσως ἐκ μὲν τούτων ἓν τι γίνεται καὶ μία ἢ ἐνέργεια

αὐτῶν» (Περὶ Αἰσθήσεως καὶ Αἰσθητ. 7, 448b 26). «εἰ δὲ δὴ ἄλλω μὲν γλυκέος, ἄλλω δὲ λευκοῦ αἰσθάνεται ἡ ψυχὴ μέρος, ἦτοι τὸ ἐκ τούτων ἓν τί ἐστίν, ἢ οὐχ ἓν. ἀλλ' ἀνάγκη ἓν, ἓν γάρ τι τὸ αἰσθητικὸν ἐστὶ μέρος. τίνοσ οὖν ἐκεῖνο ἐνός; οὐδὲν γὰρ ἐκ τούτων ἓν. ἀνάγκη ἄρα ἓν τι εἶναι τῆς ψυχῆς, ὃ ἅπαντα αἰσθάνεται, ἄλλο δὲ γένος δι' ἄλλου. ἄρ' οὖν ἡ μὲν ἀδιαίρετον ἐστὶ κατ' ἐνέργειαν, ἓν τί ἐστὶ τὸ αἰσθητικόν, γλυκέος καὶ λευκοῦ, ὅταν δὲ διαίρετον γένηται κατ' ἐνέργειαν ἕτερον; ἢ ὡσπερ ἐπὶ τῶν πραγμάτων ἐνδέχεται αὐτῶ καὶ ἐπὶ τῆς ψυχῆς. τὸ γὰρ αὐτὸ καὶ ἐν ἀριθμῷ λευκὸν καὶ γλυκὺ ἐστὶ, καὶ ἄλλα πολλά, εἰ μὴ χωριστὰ τὰ πάθη ἀλλήλων, ἀλλὰ τὸ εἶναι ἕτερον ἐκάστη, ὁμοίως τοίνυν θετέον καὶ ἐπὶ τῆς ψυχῆς τὸ αὐτὸ καὶ ἓν εἶναι ἀριθμῷ τὸ αἰσθητικὸν πάντων, τῇ μὲντοι εἶναι ἕτερον καὶ ἕτερον τῶν μὲν γένει, τῶν δὲ εἶδει. ὥστε καὶ αἰσθάνοιτ' ἂν ἅμα τῷ αὐτῷ καὶ ἐνί, λόγῳ δ' οὐ τῷ αὐτῷ» (449a 5). Ἐν τῇ κοινῇ δηλοῦν αἰσθήσει ἐπιτελεῖται ἐκείνη ἡ σύνθεσις τῶν ὑπὸ τῶν αἰσθήσεων παρεχομένων ἰδιοτήτων καὶ ποιοτήτων, ἣτις ἐμφανίζει τὸ πρᾶγμα, ὡς τοῦτο ὑπάρχει ἐν τῇ φύσει, ἦτοι ὡς τὸ σύνολον πασῶν τούτων τῶν ἰδιοτήτων καὶ ποιοτήτων. Εἰς τὴν κοινὴν ταύτην αἰσθησιν ἀνήκουσιν ἡ φαντασία καὶ ἡ μνήμη. «τίνοσ μὲν οὖν τῶν τῆς ψυχῆς ἐστὶν ἡ μνήμη, φανερόν ἐστι οὐπερ καὶ ἡ φαντασία» (Περὶ Μνήμης καὶ Ἄναμν. 450a 22). «τί μὲν οὖν ἐστὶ μνήμη καὶ τὸ μνημονεύειν, εἴρηται, ὅτι φαντάσματος, ὡς εἰκόνοσ οὐ φάντασμα, ἕξις, καὶ τίνοσ μορίου τῶν ἐν ἡμῖν, ὅτι τοῦ πρώτου αἰσθητικοῦ, καὶ ὃ χρόνου αἰσθανόμεθα»¹. Καὶ ἡ μὲν φαντασία εἶναι ἡ δύναμις, ἣτις μεταβάλλει τὰ αἰσθητὰ εἶδη εἰς παραστάσεις, φαντάσματα («εἰ δὴ ἐστὶν ἡ φαντασία καθ' ἣν λέγομεν φάντασμα τι ἡμῖν γίνεσθαι καὶ μὴ εἶ τι κατὰ μεταφορὰν λέγομεν, μία τίς ἐστὶ τούτων δύναμις ἡ ἕξις» Περὶ Ψυχῆς Γ' 3, 428a 1. «ἡ φαντασία κίνησις ὑπὸ τῆς αἰσθήσεωσ τῆσ κατ' ἐνέργειαν γιγνομένησ» 429a 1), καλούμενα ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλου καὶ «ἀσθενεῖσ αἰσθήσεισ» (Ῥητορ. Α' 11, 1370a 28), ἡ δὲ μετ' αὐτῆσ συνδεδεμένη μνήμη διατηρεῖ ταύτασ ἐν τῇ ψυχῇ. Τὸ σπουδαιότατον ἐνταῦθα εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διεῖδε τὸν συνθετικὸν καὶ ἐνιαῖον χαρακτῆρα τῶν αἰσθήσεων, ὡσ καὶ πάντων τῶν ψυχικῶν φαινομένων καθόλου. Διὰ τοῦτο πᾶσαν ψυχικὴν ἐνέργειαν, πᾶν ψυχικὸν φαινόμενον θεωρεῖ ἔργον ἀναπτύξεωσ τοῦ εἶδουσ, τῆσ ἐντελεχείασ καὶ τῆσ ἐνιαῖασ λειτουργίασ τῆσ ψυχῆσ ὡσ ὄλου. Ἡ ἀνάπτυξις δ' αὕτη τῆσ ψυχικῆσ ζωῆσ, παρουσιάζεται κατεχομένη ὑπὸ ὁρμῆσ, ὑπὸ δυναμικότητοσ πρὸσ ἀείποτε νέασ καὶ διακεκομένησ μορφάσ. Ἡ ἀρχικὴ κατάστασις τῆσ ψυχῆσ ὡσ γραμματείου, ἐν ὃ οὐδὲν ὑπάρχει ἐντελεχεῖα γεγραμμένον (430a 1) εἶναι ἀνάλογος πρὸσ τὴν φυσικὴν πρώτην ὕλην, ἅπασα δὲ ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡσ ζῶσα διαμόρφωσις καὶ διηνεκῆσ ἀνέλιξις ὕλησ εἰσ μορφήν. «ἐπεὶ δ' ὡσπερ ἐν ἀπόσει τῇ φύσει ἐστὶ τι τὸ μὲν ὕλη ἐκάστω γένει (τοῦτο δὲ ὁ πάντα δυνάμει ἐκεῖνα), ἕτερον δὲ τὸ αἷτιον καὶ ποιητικόν, τῷ ποιεῖν πάντα, οἷον ἡ τέχνη πρὸσ τὴν ὕλην πέπονθεν, ἀνάγκη καὶ ἐν τῇ ψυχῇ

¹ Τὸ παρά Kant αἰσθητικὸν μέρος τοῦ ἐγώ, εἰσ ὁ αὐτοσ ἀποδίδει τὸν χῶρον καὶ τὸν χρόνον, φαίνεται ὅτι ἔχει τὴν ἀρχὴν ἐν τῇ κοινῇ ταύτῃ τοῦ Ἀριστοτέλου αἰσθήσει. Μεταξὺ τῶν κοινῶν αἰσθητῶν τοῦ Ἀριστοτέλου καὶ τῶν ἐποπτειακῶν μορφῶν τοῦ Kant ὑπάρχει ἡ αὐτὴ σχέσηισ ὁποῖα μεταξὺ τῶν κατηγοριῶν τοῦ Ἀριστοτέλου καὶ τῶν κατηγοριῶν τοῦ Kant. Οὗτοσ ἐζήτησε νὰ καθορίσῃ μετὰ μεγαλυτέρας ἀκριβείασ τὴσ κατηγορίασ καὶ ἀπέδειξεν ὅτι αὐταὶ εἶναι μορφαὶ τοῦ νοῦ. Τὰ δὲ κοινὰ αἰσθητὰ τοῦ Ἀριστοτέλου περιέστειλεν εἰσ τὰσ δύο ἐποπτειακάσ μορφάσ τοῦ χῶρου καὶ τοῦ χρόνου, αἷτινεσ ἀπεργάζονταὶ τὴν πρώτην σύνθεσιν τῶν στοιχείων τοῦ αἰσθητικοῦ.

ὕπαρχειν ταύτας τὰς διαφοράς, καὶ ἔστιν ὁ μὲν τοιοῦτος νοῦς τῷ τὰ πάντα γίνεσθαι» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 5, 430a 10). Ἐπομένως, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, τὰ ψυχικὰ φαινόμενα οὐδέποτε ἀποτελοῦσιν ἀθροίσματα ἀνεξαρτήτων καὶ κεχωρισμένων ἐπὶ μέρους στοιχείων, αἰσθημάτων, ἢ παραστάσεων, ἀλλὰ φέρουσιν ἀρχικῶς καὶ συνεχῶς χαρακτῆρα ὁλότητος, εἶναι μορφὰι διηγεκοῦς γίνεσθαι, ἐνότητες διαρκῶς ἀνελλισομένου ὄλου.

Αἱ αἰσθήσεις δέχονται τὰς μορφὰς τῶν αἰσθητῶν ἄνευ τῆς ὕλης, ὡς ὁ κηρὸς τοῦ δακτυλίου δέχεται τὴν σφραγίδα ἄνευ τοῦ σιδήρου, ἢ τοῦ χρυσοῦ. «ἢ μὲν αἰσθησίς ἐστι τὸ δεκτικὸν τῶν αἰσθητῶν εἰδῶν ἄνευ τῆς ὕλης, οἷον ὁ κηρὸς τοῦ δακτυλίου ἄνευ τοῦ σιδήρου καὶ τοῦ χρυσοῦ δέχεται τὸ σημεῖον, λαμβάνει δὲ τὸ χρυσοῦν ἢ τὸ χαλκοῦν σημεῖον, ἀλλ' οὐχ ἢ χρυσοῦς ἢ χαλκός, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ αἰσθησίς ἐκάστου ὑπὸ τοῦ ἔχοντος χρῶμα ἢ χυμὸν ἢ ψόφον πάσχει» (Περὶ Ψυχῆς 424a 18). «καὶ ἡ αἰσθησίς εἶδος αἰσθητῶν» (432a 1). «οὐ γὰρ ὁ λίθος ἐν τῇ ψυχῇ, ἀλλὰ τὸ εἶδος» (451b 28). Πρὸς τούτοις ὅτι διὰ τῶν αἰσθήσεων λαμβάνομεν δὲν εἶναι τὸ ἐπὶ μέρους ὡς τοιοῦτον, ἀλλ' αἰετοτε αἱ ὀλικαὶ αὐτοῦ ιδιότητες. Ἡ αἰσθησίς παρέχει τὴν ὀλικὴν εἰκόνα, τὴν ὀλικὴν μορφήν ἀντικειμένου τινός, π. χ. ἀνθρώπου, μετὰ τῶν ὀρισμένων αὐτοῦ ιδιοτήτων, ὅτι δὲ ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἶναι ὁ Καλλίας, οὐδεμίαν ἀσκει ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν. «ἢ δ' αἰσθησίς τοῦ καθόλου ἐστίν, οἷον ἀνθρώπου, ἀλλ' οὐ Καλλίου ἀνθρώπου» (Ἐναλ. Ὑστ. Β' 100a 17). Ἀρχικῶς κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη λαμβάνομεν αἰσθησίς τοῦ ὄλου. Τὸ ὄλον εἶναι τὸ χρονικῶς πρῶτος πρὸ τῆς συλλήψεως τῶν μερῶν αὐτοῦ. Ἡ ὕλική μορφή ἀντικειμένου τινός εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἀρχικὴ ἐντύπωσις, ἣτις εἰσέρχεται εἰς τὴν συνείδησιν, καθόσον ἢ ἐντύπωσις τοῦ ὄλου καὶ ἢ ἐπιβολὴ τῶν ιδιοτήτων αὐτοῦ, ὡς ὄλου, ἐμποδίζουσι τὴν σύλληψιν τῶν μερῶν ἄτινα βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον καθίστανται γνῶριμα¹. Οὕτως ἐν ἀρχῇ τῆς Φυσικῆς Ἀκροάσεως ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται τὸ ὄλον ὡς πρώτην ἐντύπωσιν, ἣν παρέχουσιν αἱ αἰσθήσεις, καὶ ἣτις, ὡς τοιαύτη, εἶναι ἀσαφῆς καὶ συγκεχυμένη· διότι, ὡς παρατηρεῖ ὁ Σχολιαστής, ἡ αἰσθησίς παχυμερῶς οἶδε καὶ ὀλοτελῶς ἀντιλαμβάνεται, προβάλλεται δ' ἡμῖν ὡς ἔργον διὰ διαιρέσεως καὶ ἀναλύσεως νὰ ἀνεύρωμεν καὶ γνωρίσωμεν τὰ στοιχεῖα καὶ τὰς ἀρχάς. Τὴν δ' οὕτως ἀξάνουσαν γνῶσιν παραβάλλει ὁ Ἀριστοτέλης πρὸς τὴν βαθμιαίαν κατανόησιν τῶν ὀνομάτων; ἐκ τῆς γενικῆς καὶ ἀορίστου δηλονότι τούτων σημασίας, ἐξάγομεν δι' ἀναλύσεως τὰ μέρη αὐτῶν. Φέρει δ' ὡς παράδειγμα ὅτι τὰ παιδιά κατ' ἀρχὰς ὀνομάζουσι πάντας τοὺς ἄνδρας πατέρας, καὶ πάσας τὰς γυναῖκας μητέρας, καὶ μόνον ἔπειτα βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον διακρίνουσι τὸ ἐν τοῦ ἄλλου. «πέφυκε δὲ ἐκ τῶν γνωριμωτέρων ἡμῖν ἡ ὀδοῦς καὶ σαφεστέρων ἐπὶ τὰ σαφέστερα τῇ φύσει καὶ γνωριμώτερα· οὐ γὰρ ταῦτα ἡμῖν τε γνωριμα καὶ ἀπλῶς. διόπερ ἀνάγκη τὸν τρόπον τοῦτον προάγειν ἐκ τῶν ἀσαφεστέρων μὲν τῇ φύσει, ἡμῖν δὲ σαφεστέρων ἐπὶ τὰ σαφέστερα τῇ φύσει καὶ γνωριμώτερα. ἔστι δ' ἡμῖν ὀηλα καὶ σαφῆ τὰ συγκεχυμένα μᾶλλον· ὕστερον δ' ἐκ τούτων γίνεται γνῶριμα τὰ στοιχεῖα καὶ αἱ ἀρχαὶ διαιροῦσι ταῦτα. διὸ ἐκ τῶν καθόλου ἐπὶ τὰ καθ' ἕκαστα δεῖ προῖέναι. τὸ γὰρ ὄλον κατὰ τὴν αἰσθησίς γνωριμώτερον, τὸ δὲ καθόλου ὄλον τι ἐστίν. πολλὰ γὰρ περιλαμβάνει ὡς μέρη τὸ καθόλου. πέπονθε δὲ ταῦτο τοῦτο τρόπον τινὰ καὶ τὰ ὀνόματα πρὸς τὸν λόγον· ὄλοι γὰρ τι καὶ ἀδιορίστως σημαίνει, οἷον κύκλος· ὁ δ' ὀρισμὸς

¹ Εἰς τοῦτο συμφωνοῦσι κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ τὰ πειράματα τῶν νεωτέρων ψυχολόγων.

αὐτοῦ διαιρεῖ εἰς τὰ καθ' ἕκαστα. καὶ τὰ παιδιά τὸ μὲν πρῶτον προσαγορεύει πάντας τοὺς ἀνδρας πατέρας καὶ μητέρας τὰς γυναῖκας, ὕστερον δὲ διορίζει τούτων ἑκάτερα» (Φυσ. Ἀκρ. Α' 1, 184a 16). Ὁ Ἀριστοτέλης ἐνταῦθα καὶ ἀλλαχοῦ διακρίνει πρότερον καὶ γνωριμώτερον πρὸς ἡμᾶς, καὶ πρότερον καὶ γνωριμώτερον φύσει. Λέγει δὲ πρὸς ἡμᾶς μὲν πρότερα καὶ γνωριμώτερα τὰ πλησιέστερα πρὸς τὰς αἰσθήσεις, φύσει δὲ πρότερα καὶ γνωριμώτερα τὰ πορρωτέρον τῶν αἰσθήσεων. Εἶναι δὲ πορρωτέρω τῶν αἰσθήσεων πρὸ πάντων τὰ καθόλου, πλησιέστερον δὲ τὰ καθ' ἕκαστα. «οὐ γὰρ ταῦτον πρότερον τῆ φύσει καὶ πρὸς ἡμᾶς πρότερον, οὐδὲ γνωριμώτερον καὶ ἡμῖν γνωριμώτερον. λέγω δὲ πρὸς ἡμᾶς μὲν πρότερα καὶ γνωριμώτερα τὰ ἐγγύτερον τῆς αἰσθήσεως, ἀπλῶς δὲ πρότερα καὶ γνωριμώτερα τὰ πορρωτέρον. ἔστι δὲ πορρωτάτω μὲν τὰ καθόλου μάλιστα, ἐγγυτάτω δὲ τὰ καθ' ἕκαστα» (Ἀναλ. Ὑστ. Α' 2, 71b 34). Ἀλλ' ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ (Φυσ. Ἀκρ. Α' 1, 184a 16) δὲν γίνεται λόγος, ὡς καὶ ὁ Trendelenburg¹ καὶ ἄλλοι παρατηροῦσιν, περὶ τοῦ λογικῶς καθόλου, π.χ. ζῶον ἄνθρωπος, ἐν σχέσει πρὸς τὰ καθ' ἕκαστον οἶον Σωκράτης, ἀλλὰ περὶ τοῦ καθ' αἰσθησιν ὄλου τοῦ ἐμπειρικῶς ὄλου, περὶ τῆς ἀορίστου ἔτι παραστάσεως ἀντικειμένου τινός, ὡς π.χ. ἔχομεν πρότερον τὴν παράστασιν σώματός τινος, προτοῦ διακρίνωμεν ἔτι καθαρῶς τὰ συστατικὰ αὐτοῦ. Τὸ ὄλον εἶναι ἑναργέστερον τῶν μερῶν αὐτοῦ· τοῦτο κατανοεῖ τις εὐχερέστερον ἢ τὰ μέρη αὐτοῦ. «ὥστε εἴπερ ἔοικεν ἔχειν καθάπερ τυγχάνομεν παροιμιαζόμενοι, τίς ἂν θύρας ἀμάρτοι; ταύτη μὲν ἂν εἴη ῥαδία· τὸ δ' ὄλον τι ἔχειν καὶ μέρη μὴ δύνασθαι δηλοῖ τὸ χαλεπὸν αὐτῆς» (Μετὰ τὰ Φυσ. ἀέλαττον 1, 993b 4). Ἡ πολυμερὴς καὶ πλουσίως διηρθρωμένη μορφή ὑπερτερεῖ κατὰ τὴν αἰσθησιν τὴν σχετικῶς ἀπλουστέραν. «μάλιστα γὰρ τὸ στερεὸν ὑπὸ τὴν αἰσθησιν πίπτει, τὸ δ' ἐπίπεδον μᾶλλον τῆς γραμμῆς, γραμμὴ δὲ σημείου μᾶλλον» (Τοπ. Ζ' 4, 141b 10). Διὰ τὸ τὴν ψυχολογίαν διαφέρον ζήτημα, πῶς ἐν ἄθροισμα ὁμοίων αἰσθημάτων γίνεται αἰσθητόν, ἐνῶν ἕκαστον ἐπὶ μέρους αἰσθημα κεχωρισμένον δὲν γίνεται, ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι μόνον τὸ ὄλον εἶναι πραγματικῶς αἰσθητόν, ἕκαστον δὲ ἐπὶ μέρους κεχωρισμένον ἀπὸ τοῦ ὄλου καὶ καθ' ἑαυτό, εἶναι δυνάμει μόνον αἰσθητόν καὶ ἀπαιτεῖ τὴν συνένωσιν μετὰ τοῦ ὄλου, ἵνα γίνῃ καὶ πραγματικῶς αἰσθητόν. «καὶ διὰ τοῦτο τὸ μυριοστημόριον λαμβάνει τῆς κέγχρου ὀρωμένης, καίτοι ἢ ὄψις ἐπελήλυθεν, καὶ ὁ ἐν τῇ διέσει φθόγγος λαμβάνει, καίτοι συνεχοῦς ὄντος ἀκούει τοῦ μέλους παντός, τὸ δὲ διάστημα τὸ τοῦ μεταξὺ πρὸς τοὺς ἐσχάτους λαμβάνει. ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις αἰσθητοῖς τὰ μικρὰ πάμπαν· δυνάμει γὰρ ὄρατά, ἐνεργεία δ' οὐ δταν χωρισθῇ» (Περὶ Αἰσθ. καὶ Αἰσθητ. 6, 44b 31). Ἡ τοιαύτη λύσις τοῦ προβλήματος θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Siebeck ἐντελῶς τυπική. Εἶναι, λέγει, τρόπος παρατηρήσεως, καθ' ὃν οἱ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀκριβέστερον καθορισθέντες ὄροι δυνάμεις καὶ ἐνεργεῖα χρησιμεύουσι καὶ πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἐντάσεως τοῦ ἐρεθισμοῦ καὶ τοῦ ὄρου τῆς συνειδήσεως². Ὁ τρόπος δ' ὁμοῦς οὗτος δεικνύει πόσον ὁ Ἀριστοτέλης κατενόησε τὴν μεγάλην ἐπιβολὴν τοῦ ὄλου ἐπὶ τὰ μέρη καὶ τὴν ἐκ τούτου ἐξάρτησιν αὐτῶν. Ἐφ' ὅσον δὲ τὸ ὄλον εἶναι τὸ ἀρχικὸν φαινόμενον, τὰ μέρη ἢ τὰ στοιχεῖα τῶν αἰσθήσεων δίδονται διὰ τοῦ χαρακτηῆρος ἢ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ὄλου. Ὁ δὲ Wertheimer, ὁμιλῶν περὶ αὐτοῦ

¹ Trendelenburg, Arist. de An. σελ. 338.

² H. Siebeck, Geschichte der Psychologie, I, Teil, II Abt. Gotha 1884 σελ. 47.

τούτου τοῦ ἐν τῇ παλαιότερᾳ ψυχολογίᾳ πολὺ ἐρευνηθέντος ζητήματος τοῦ ὄριου τῆς συνειδήσεως, παρατηρεῖ ὅτι δι' ἐκεῖνο ὅπερ βλέπει τις ἢ ἀκούει οὐσιῶδες εἶναι νὰ καθορισθῶσιν αἱ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὸ ὅλον¹.

Τὸ ὅλον ὡς ἀρχικὴ τῶν αἰσθήσεων ἐντύπωσις εἶδομεν ὅτι εἶναι ἀσαφὲς καὶ συγκεχυμένον². Ἄλλ' ἐκ τούτου γεννῶνται ἔπειτα διὰ τῆς νοητικῆς ἐνεργείας βαθμιαίως καὶ ἀνελλιπτικῶς ἀείποτε νέαι καὶ διακεκριμέναι μορφαί. «ἐπεὶ δ' ἐκ τῶν ἀσαφῶν μὲν φανερωτέρων δὲ γίγνεται τὸ σαφὲς καὶ κατὰ λόγον γνωριμώτερον» (Περὶ Ψυχῆς 413a 11). Τὰ εἶδη τῶν αἰσθητῶν, ἅτινα αἱ αἰσθήσεις παρέχουσι, μεταβαλλόμενα ὑπὸ τῆς φαντασίας εἰς παραστάσεις καὶ διατηρούμενα διὰ τῆς μνήμης ἐν τῇ ψυχῇ, χρησιμεύουσιν εἰς τὴν νοητικὴν ψυχὴν ὡς ὕλικόν πρὸς νέας ἄνωτέρας πνευματικὰς μορφάς.

Ἡ νοητικὴ ψυχὴ εἶναι δεκτικὴ τῶν εἰδῶν (Περὶ Ψυχῆς Γ' 4, 429a 15), εἶναι ὁ τόπος τῶν εἰδῶν οὐχὶ ἐντελεχείᾳ ἀλλὰ δυνάμει. «ὁ ἄρα καλούμενος τῆς ψυχῆς νοῦς (λέγω δὲ νοῦν ὃ διανοεῖται καὶ ὑπολαμβάνει ἢ ψυχῇ) οὐθέν ἐστιν ἐνεργείᾳ τῶν ὄντων πρὶν νοεῖν» Γ' 4, 429a 22). «καὶ εὖ δὴ οἱ λέγοντες τὴν ψυχὴν εἶναι τόπον εἰδῶν, πλὴν ὅτι οὔτε ὅλη ἀλλ' ἢ νοητικὴ, οὔτε ἐντελεχείᾳ ἀλλὰ δυνάμει τὰ εἶδη» (429a 27). «ὅτι δυνάμει πως ἐστὶ τὰ νοητὰ ὁ νοῦς, ἀλλ' ἐντελεχείᾳ οὐδέν, πρὶν ἂν νοῆ· δεῖ δ' οὕτως ὡσπερ ἐν γραμματείᾳ ὃ μηδὲν ὑπάρχει ἐντελεχείᾳ γεγραμμένον» (429b 50).

Ἡ τοιαύτη νοητικὴ ψυχὴ εἶναι ὁ παθητικὸς ἢ δυνάμει νοῦς, ἡ δὲ νόησις εἶναι ἢ μεταβολὴ τοῦ δυνάμει τούτου νοῦ εἰς ἐνεργείᾳ νοῦν. Γίνεται δὲ ἢ μεταβολὴ αὕτη διὰ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοκλέους, διδασκάλου Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως, ὀνομασθέντος ποιητικοῦ νοῦ («ὁ παθητικὸς νοῦς φθαρτὸς καὶ ἄνευ τούτου οὐδὲν νοεῖ» 430a 25). Ὡς ὁ καλλιτέχνης ἀπεργαζόμενος τὴν ὕλην μεταβάλλει αὐτὴν ἀπὸ δυνάμει μορφῆν εἰς ἐνεργείᾳ μορφὴν, οὕτω καὶ ὁ νοῦς τὰ ἐν τῇ νοητικῇ ψυχῇ δυνάμει εἶδη μεταβάλλει εἰς ἐνεργείᾳ εἶδη. «ἕτερον δὲ τὸ αἷτιον καὶ ποιητικόν, τῷ ποιεῖν πάντα, οἷον ἢ τέχνη πρὸς τὴν ὕλην πέπονθεν, ἀνάγκη καὶ ἐν τῇ ψυχῇ ὑπάρχει ταύτας τὰς διαφοράς». Ὁ νοῦς ἀποκαθαίρων τὰς ἐν τῇ ψυχῇ μορφὰς παντὸς ὕλικου περικαλύμματος μεταβάλλει εἰς καθαρῶς πνευματικὰς μορφὰς καὶ ἐν τοιαύτῃ καταστάσει καθιστᾷ ταύτας προσιτὰς εἰς τὸν παθητικὸν νοῦν. Τοῦτο δὲ γίνεται καθόσον ὁ νοῦς, ὢν καθαρὰ ἐνέργεια, περιέχει ἐν ἑαυτῷ πάσας τὰς μορφὰς («ὁ νοῦς εἶδος εἰδῶν» Περὶ Ψυχῆς Γ' 8, 232a 2 καὶ «ταῦτόν νοῦς καὶ νοητόν» Α' 3, 407a 7, Γ' 4, 230a 3) καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀρχὴ πάσης ἐπιστήμης καὶ ἀρχὴ τῆς ἀρχῆς (Ἀναλ. Ὑστ. Β' 19, 99b 35. 100b 5). Ἡ ἐνέργεια αὕτη τοῦ νοῦ εἶναι αὐθόρμητος καὶ δημιουργικὴ («διὸ νοῆσαι μὲν ἐπ' αὐτῷ, ὁπόταν βούληται, αἰσθάνεται δὲ οὐκ ἐπ' αὐτῷ» Περὶ Ψυχῆς Β' 5, 417b 24), ἀνάλογος οὔσα ὑπὸ τινος ἔννοιας πρὸς τὴν ἐνέργειαν τοῦ φωτός. Ὡς τὸ φῶς τὰ δυνάμει χρώματα μεταβάλλει εἰς πραγμα-

¹ Wertheimer, Über Gestalttheorie Symposium σελ. 48.

² Ἡ ψυχολογικὴ σχολὴ τῆς Λιψίας διακρίνει τὸ τοιοῦτον συγκεχυμένον ἄνευ διακεκριμένων μερῶν καὶ διακεκριμένης περιοχῆς ἄμορφον ὅλον, ἀπὸ τῆς μορφῆς ἣν θεωρεῖ ὡς ἀποκεκλεισμένον καὶ μετὰ διακεκριμένων μερῶν ὅλον. Πᾶν ὅλον δὲν εἶναι μορφὴ, ἐνῶ πᾶσα μορφὴ εἶναι ὅλον. Ἡ μορφὴ οὕτω κατὰ τὴν σχολὴν ταύτην εὐρίσκεται μεταξὺ δύο ἄκρων, μεταξὺ σωροῦ ἀπομεμονωμένων, ἄνευ ἐσωτερικῆς συναφείας, στοιχείων, καὶ συγκεχυμένης ἄνευ διακεκριμένων μερῶν καὶ διακεκριμένης περιφερείας ὁλότητος. K. Sander, Experimentelle Ergebnisse der Gestaltpsychologie σελ. 26.

τικά, οὕτω καὶ ὁ ποιητικὸς ἢ μᾶλλον δημιουργικὸς νοῦς τὰς ἐν τῇ ψυχῇ δυνάμει ὑπαρχούσας μορφὰς μεταβάλλει εἰς ἐνεργεῖα μορφάς. «ὁ δὲ τὰ πάντα ποιεῖν ὡς ἕξις τις οἶον τὸ φῶς· τρόπον γάρ τινα καὶ τὸ φῶς ποιεῖ τὰ δυνάμει ὄντα χρώματα ἐνεργεῖα χρώματα καὶ οὗτος ὁ νοῦς χωριστὸς καὶ ἀπαθὴς καὶ ἀμιγῆς τῇ οὐσίᾳ ὧν ἐνέργεια» (430a 10). Ὡς δὲ ἡ αἰσθητικὴ ψυχὴ διακρίνουσα τὰ ὑπὸ τῶν αἰσθήσεων παρεγόμενα αἰσθητὰ γίνεται ἡ ἀρχὴ τῶν κατωτέρων μορφῶν τῆς γνώσεως, οὕτω καὶ ἡ νοητικὴ ψυχὴ εἶναι ἀρχὴ τῶν ἀνωτέρων πνευματικῶν μορφῶν. Καὶ ἐνταῦθα γίνεται διάκρισις κατωτέρας καὶ ἀνωτέρας νοητικῆς ψυχῆς. Κατωτέρα νοητικὴ ψυχὴ εἶναι ἡ διάνοια τῆς ἔργου εἶναι ἰδίᾳ τὸ κρίνειν. Εἶναι δὲ ἡ κρίσις σύνθεσις ἐννοιῶν εἰς ἐνότητα ἢ καὶ διαίρεσις, ἀναφορὰ καταφατικὴ ἢ ἀποφατικὴ ὑποκειμένου καὶ κατηγορημένου. «ἐν οἷς δὲ καὶ τὸ ψεῦδος καὶ τὸ ἀληθές σύνθεσις τις ἤδη νοημάτων ὡσπερ ἐν ὄντων» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 6, 430a 27). «ἔτι πᾶν τὸ διανοητὸν καὶ νοητὸν ἢ διάνοια ἢ κατάφησιν ἢ ἀπόφησιν· τοῦτο δ' ἐξ ὀρισμοῦ δηλονότι ἀληθεύῃ ἢ ψεύδεται. ὅταν μὲν ὡδὶ συνθῆ, φᾶσα ἢ ἀποφᾶσα, ἀληθεύει, ὅταν δὲ ὡδὶ ψεύδεται» (Μετὰ τὰ Φυσ. Γ' 7, 1012a 2). «ἐπεὶ δ' ἡ συμπλοκὴ ἐστὶν καὶ ἡ διαίρεσις ἐν διανοίᾳ ἀλλ' οὐκ ἐν τοῖς πράγμασι» (Ε' 4, 1027b 29). Ἀνωτέρα δὲ νοητικὴ ψυχὴ εἶναι ὁ νοῦς οὗ ἔργον εἶναι ἡ ἄμεσος καὶ καθαρὰ νόησις τῆς οὐσίας τῶν μορφῶν χαρακτηριζομένη διὰ τοῦ «θιγγάνειν» (Περὶ Ψυχῆς Α' 3, 407a 16, Μετὰ τὰ Φυσ. Θ' 10, 1051b 24, ΙΒ' 1072b 21), ἡ ἀδιαίρετος νόησις τῆς τὰ ἀντικείμενα ἀποτελοῦσιν ἐνότητα. Ὁ νοῦς συνενοῖ τὸ πολλαπλοῦν ἐν τῇ ἐνότητι τῆς οὐσίας, ἥτις οὕτω δὲν δύναται νὰ χωρισθῇ μήτε χρονικῶς μήτε τοπικῶς μήτε διὰ λογικῆς ἀναλύσεως. «ὅλως δὲ ὧν ἢ νόησις ἀδιαίρετος ἢ νοοῦσα τὸ τί ἦν εἶναι καὶ μὴ δύναται χωρίσασθαι μήτε χρόνῳ μήτε τόπῳ μήτε λόγῳ, μάλιστα ταῦτα ἐν καὶ τούτων ὅσα οὐσίαι» (Μετὰ τὰ Φυσ. Δ' 6, 1016b 1). «ὁ δὲ νοῦς εἰς καὶ συνεχῆς ὡσπερ καὶ ἡ νόησις· ἡ δὲ νόησις τὰ νοήματα· ταῦτα δὲ τῷ ἐφεξῆς ἐν, ὡς ἀριθμὸς, ἀλλ' οὐχ ὡς τὸ μέγεθος» (Περὶ Ψυχ. Α' 3, 407a 6). Ὁ νοῦς εἶναι ἡ ὑψίστη ἐνοποιούσα δύναμις τῆς ψυχῆς. «τὸ δὲ ἐν ποιοῦν, τοῦτο ὁ νοῦς ἕκαστον» (Περὶ Ψυχῆς Γ' 6, 430b 5). Οὕτω κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι, κοινὴ αἰσθησις, φαντασία, διάνοια, νοῦς, ἀποτελοῦσιν ἐνότητα. Ἐκάστη ἐξ αὐτῶν προϋποθέτει τὴν ἄλλην, ἡ ἀνωτέρα ῥιζοῦται ἐν τῇ κατωτέρᾳ. Ἐκάστη ἐπιτελεῖ τὸ συνθετικὸν καὶ ἐνοποιῦν ἔργον αὐτῆς, ὅπερ εἶναι αὐτὴ ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς. Διότι ἐνότης εἶναι ὁ νόμος τοῦ εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν. Ἡ δὲ ψυχὴ εἰς πάσας τὰς βαθμίδας αὐτῆς ἐκπληροῖ τὸν νόμον τοῦτον τῆς ἐνότητος. Ἡ αἰσθητικὴ ψυχὴ διὰ τῆς κοινῆς αἰσθήσεως συνενοῖ τὸν κόσμον τῶν αἰσθητῶν, περικλείει δηλονότι ἐν ἑαυτῇ τὸν κόσμον ὡς αἰσθητόν. Ἀλλ' ὁ κόσμος οὗτος δὲν ἔχει ἀκόμη ἐν ἑαυτῷ τὴν ἐσωτερικὴν ἀναγκαιότητα, τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ εἶναι πρὸς ἄλληλα συνδεδεμένα ἀνευ ἐσωτερικῆς λογικῆς ἀναγκαιότητος. Ὁ νοῦς διὰ τῶν λογικῶν ἀρχῶν δίδει εἰς τὸ σύμπλεγμα τοῦτο τὴν λογικὴν ἀναγκαιότητα.

Ὁ Ἀριστοτέλης καίπερ ἀποδίδων εἰς τὴν ἐμπειρίαν μεγάλην σπουδαιότητα καὶ ἀξίαν, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐμπειρικὸς ἢ αἰσθησιοκρατικὸς οὔτε ὡς πρὸς τὸν ἀντικειμενικὸν παράγοντα τῆς γνώσεως, τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, οὔτε ὡς πρὸς τὸν ὑποκειμενικόν, τὸν ψυχικὸν δηλονότι κόσμον. Διότι ἐν μὲν τοῖς ἐπὶ μέρος πράγμασι τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου δέχεται, ὡς εἶδομεν, ἐνυπαρχούσας αὐλοῦσας οὐσίας, ἐν δὲ τῷ ψυχικῷ, ὅτι ὁ ποιητικὸς ἢ δημιουργικὸς νοῦς δύναται ἀπ' ἑαυτοῦ νὰ

παράγη ἄνωτέρας πνευματικᾶς μορφᾶς ¹. Αἱ ψυχικαὶ μορφαὶ δὲν εἶναι συμπλέγματα μόνον αἰσθημάτων ἢ παραστάσεων. Ὁ δὲ ψυχικὸς βίος παρουσιάζει κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη πάντοτε πολυσύνθετον μορφήν διαφορωτάτων στοιχείων. Διότι οὗτος, ὡς ἐλέχθη, θεωρεῖται ὡς ἀνάπτυξις τῆς ἐντελεχείας καὶ τῆς λειτουργίας τῆς ψυχῆς ὡς ὄλου. Αἰσθήματα, παραστάσεις, σκέψεις, συναισθήματα, πάθη, ἐπιθυμίαι, βουλήσεις συνάπτονται πάντα ὁμοῦ εἰς ἓν ἐνιαῖον σύνολον, συμπλέκονται εἰς ἐνιαίαν ὁλότητα. Ἐπειδὴ δὲ ἐκ πάντων τῶν στοιχείων τῆς ψυχικῆς ὁλότητος ἡ ψυχολογικὴ σχολὴ τῆς Λιψίας καὶ ἰδίᾳ ὁ ἀρχηγὸς αὐτῆς Krueger πρωτεύουσαν θέσιν ἀποδίδει εἰς τὰ συναισθήματα, θεωροῦμεν καθῆκον νὰ παραθέσωμεν συντόμως τὴν περὶ συναισθημάτων γνώμην αὐτοῦ παρὰ τὴν τοῦ Ἄριστοτέλους, καθ' ὅσον νομίζομεν ὅτι ἡ γνώμη αὐτοῦ δὲν ἀπέχει πολὺ τῆς τοῦ Ἄριστοτέλους.

Ἡ ἀκριβὴς παρατήρησις, λέγει ὁ Krueger ², διδάσκει ὅτι ἡ ψυχικὴ πραγμα-
 τία ὁ Kähler καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ψυχολόγοι καὶ φιλόσοφοι τῆς μορφῆς οὐδὲν μέχρι τοῦδε σαφὲς εἶπον περὶ τῆς αἰτίας ἧτις συνενοῖ τὰ στοιχεῖα τῶν αἰσθήσεων εἰς ἐνότητα, περὶ τοῦ παράγοντος τοῦ προξενούντος τὰς ἄνωτέρας πνευματικᾶς μορφᾶς. Ἐκ τινῶν αὐτῶν ἐξηγήσεων ἠδύνατό τις νὰ συμπεράνη ὅτι αὐτὰ ταῦτα τὰ νεῦρα, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὸ φυσιολογικὸν ὑποκείμενον τῆς κατατάξεως τῶν στοιχείων τῶν αἰσθήσεων, ἔχουσι πρὸς τούτοις ὡς ἔργον νὰ διαχωρίζωσι τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἰς ἐνότητα, τουτέστι τὴν χαώδη συσσώρευσιν τῶν στοιχείων τούτων, ὡς ταῦτα εἰσέρχονται ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, οὕτω νὰ διανέμωσιν, ὥστε ταῦτα νὰ ἀποτελῶσιν ἐπὶ μέρους ἐνότητας, ἢ ἐπὶ μέρους διακεκριμένας μορφᾶς διαφόρους ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἀπὸ τοῦ περιέχοντος αὐτάς. Κατὰ τὰς οὕτως ἐσχηματισμένας μορφᾶς τῶν στοιχείων τῶν αἰσθήσεων, θεωρουμένας ὡς ὑποδείγματα, δύνανται νὰ ἐρμηνευθῶσι φυσιολογικῶς καὶ αἱ ἄνωτεραι καὶ ἀνώταται πνευματικαὶ μορφαὶ (παράβ. E. Rignano, Die Gestalttheorie, Psychologische Forschung Elfter Band 1928 σελ. 178. Erich Jaensch und L. Grunhut, Über Gestaltpsychologie und Gestalttheorie, Fr. Mauns Pädag. Magazin Heft 1262 Langensalza 1929 σελ. 25). Ἡ παλαιά, ἡ πολεμία τῆς ζωῆς φυσιοκρατία, ἣν ἐπιστεῦομεν ἐκδιωχθεῖσαν ἐκ τῆς ἐπιστήμης τῆς ψυχῆς, εἰσέρχεται ἐκ νέου μετημφισμένη εἰς αὐτὴν (F. Krueger, Über psychische Ganzheit. Neue psychol. Studien Erstes Heft 1926 σελ. 103). Ὁ τι κυρίως παρέχει κατ' αὐτοὺς εἰς ταύτην ἢ εἰς ἐκείνην τὴν ὁμάδα τῶν στοιχείων τῶν αἰσθήσεων τὸν χαρακτήρα τῆς ἐνότητος καὶ τὴν «φυσιογνωμίαν» τοῦ «ἀντικειμένου» ἢ τοῦ «πράγματος» εἶναι ἡ ἱκανοποίησις ἢ μὴ ἱκανοποίησις ἢ ἡ ὁμάς παρέχει ἐμμέσως ἢ ἀμέσως εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τῶν συναισθηματικῶν ἡμῶν κλίσεων· αὕτη ἢ ἐκείνη ἢ ὁμάς τῶν στοιχείων τῶν αἰσθήσεων—καρπὸς τις, τεμάχιον ἄρτου, πηγὴ τις, ποτήριον οἴνου—καταπαύει πείναν ἢ δίψαν· αὕτη ἢ ἐκείνη ἢ ὁμάς—δένδρον τι ἢ τὸ μάλλινον δέρμα προβάτου—προστατεύει ἀπὸ τοῦ καύσωνος ἢ τοῦ ψύχους· ὡσαύτως ἄλλαι ὁμάδες τοιούτων στοιχείων κλίνη ἀχυρὴν ἢ μέγας λίθος, ὃν ὀφείλει τις νὰ ἐγείρη καὶ μεταφέρῃ ἐκ τινος τόπου εἰς ἄλλον—παρέχουσιν ἀνάπαυσιν καὶ ἡσυχίαν ἢ ἀπαιτοῦσι μεγάλην καὶ κοπιώδη προσπάθειαν· ipso facto, ἐκάστη τῶν ὁμάδων τούτων τῶν στοιχείων καθίσταται ἐνότης, ἐν ἐπὶ μέρους σύμπλεγμα διάφορον πάντων τῶν ἄλλων, ἐνεκα ταύτης τῆς ἰδιότητος ἣν ἔχει, ὡς αἷτιον δηλονότι τῆς ἱκανοποιήσεως ἢ μὴ ἱκανοποιήσεως ταύτης ἢ ἐκείνης ἐκ τῶν συναισθηματικῶν ἡμῶν κλίσεων (E. Rignano αὐτόθι σελ. 179).

² Οἱ παλαιότεροι ψυχολόγοι, ὡς γνωστόν, ἐθεώρουν τὰ συναισθήματα εἴτε ὡς σκοτεινὰς σκέψεις εἴτε ὡς ὀρμὰς καὶ βουλήσεις. Ἔστρεψαν κατὰ πρῶτον τὴν προσοχὴν αὐτῶν, παρατηρεῖ ὁ Höffding (Psychologie in Umrissen auf Grundlage der Erfahrung, Leipzig 1893 σελ. 115), ὡς ἦτο φυσικὸν πρὸς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν βούλησιν, παρεῖδον δὲ τὰ βαθύτερα ἐν τῇ ψυχῇ ὑπάρχοντα στοιχεῖα. Διότι ἡ προσοχὴ στρέφεται πρότερον πρὸς τὰ ἔξω, τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, ἢ πρὸς τὰ ἔσω τὸν ἐσωτερικόν. Γνώσις δὲ καὶ βούλησις χαρακτηρίζουσι πρὸ πάντων τὴν πρὸς τὰ ἔξω ἐστραμμένην πλευρὰν τῆς ψυχῆς. Ἐν τῇ γνώσει διαμορφοῦται εἰκὼν τις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀτόμου ὡς μέρους τοῦ κόσμου. Διὰ τῆς βουλήσεως πάλιν στρέφεται τὸ ἄτομον πρὸς τὸν ἔξω κόσμον. Τὰ συναισθήματα, ὁ ἐσωτερικὸς

τικότης εἶναι τοιαύτη, ὥστε τὰ συναισθήματα ἐν αὐτῇ εἶναι ψυχολογικῶς σπουδαιότερα ἢ πάντα τὰ λοιπὰ ψυχικὰ φαινόμενα. Κατὰ τὴν ψυχολογικὴν ἐρμηνείαν ἔχομεν πάντα λόγον νὰ δομώμεθα ἐκ τῆς ἀρχῆς ἵτι τὰ συναισθήματα εἶναι τὰ δίδοντα τὴν κατεύθυνσιν εἰς τὸ ψυχικὸν γίνεσθαι. Ὁ ἰδιάζων χαρακτήρ πάσης ψυχικῆς δλότητος ἐκδηλοῦται πρωιμώτατα, ἐναργέστατα καὶ ποικιλώτατα εἰς τὰ συναισθήματα. Τὰ συναισθήματα εἶναι ἰδιότητες τοῦ ὅλικου συμπλέγματος, ἰδιάζουσα ἀπόχρωσις τοῦ ἐκάστοτε ὅλικου ψυχικοῦ φαινομένου, ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐκδηλοῦται ὁ χαρακτήρ τῆς δλότητος παντός ψυχικοῦ φαινομένου. Τὰ συναισθήματα ἐξαρτῶνται ἐκ πάντων, διεισδύουσι διὰ πάντων τῶν στοιχείων αἶψα ἀποτελοῦσι τὴν δλότητα, καὶ ὁμως εἶναι ὡς πρὸς αὐτὰ ἴδιόν τι. Ὁ φυσικώτατος, συνηθέστατος καὶ γενετικῶς πρωιμώτερος τρόπος καθ' ὃν ψυχικῶς ἀντιδρῶμεν εἰς πάντα ἔξωτερικὸν ἐρεθισμὸν, ὀρίζεται ὑπὸ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ὅλου ψυχικοῦ φαινομένου, ἐπομένως εἶναι συναισθηματικός. Τὸ πρῶτον καὶ ἀρχικὸν ψυχικὸν φαινόμενον ὅπερ εἶναι συγκεχυμένον καὶ φέρει χαρακτῆρα δλότητος ἄνευ διακεκριμένων μορφῶν, εἶναι κατὰ μέγιστον μέρος συναισθηματικῆς φύσεως. Κατὰ δὲ τὴν ψυχοφυσικὴν ἐξέλιξιν τῶν ζώων, μικρῶν παιδίων καὶ ἀπαιδευτῶν λαῶν, ὁ πρῶτος αὐτῶν ψυχικὸς βίος εἶναι πλούσιος εἰς συναισθήματα καὶ διευθύνεται ὑπ' αὐτῶν. Πρὸς τούτοις ὑπάρχουσι συναισθήματα καὶ τῶν ἀνωτέρων μορφῶν τῆς διανοήσεως, τῆς ἠθικῆς ἢ θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, τῆς καλαισθητικῆς δημιουργίας ἢ ἀπολαύσεως¹.

Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὰ συναισθήματα ἀπὸ τῶν αἰσθημάτων, παραστάσεων καὶ σκέψεων. «οὐ μὴν ἔοικέ γε ἡδονὴ διάνοια εἶναι οὐδ' αἰσθησις. ἄτοπον γάρ· ἀλλὰ διὰ τὸ μὴ χωρίζεσθαι φαίνεται τις ταῦτόν» (Ἡθ. Νικ. Ι' 5, 1175b 34). Ἐπειδὴ δὲ γνῶσις καὶ συναίσθημα εἶναι πάντοτε στενωῶς ἠνωμένα, ὀφείλουσι ταῦτα νὰ εἶναι διάφορα κατὰ τὸ εἶδος, διότι ἕτερογενεῖς ἐνέργειαι συμπληροῦνται. «ὄθεν δοκοῦσι καὶ τῷ εἶδει διαφέρειν· τὰ γὰρ ἕτερα τῷ εἶδει ὑπ' ἑτέρων οἰόμεθα τελειοῦσθαι. οὕτω γὰρ φαίνεται καὶ τὰ φυσικὰ καὶ τὰ ὑπὸ τέχνης, οἶον ζῶα καὶ δένδρα καὶ γραφὴ καὶ ἀγάλματα καὶ οἰκία καὶ σκεύη. ὁμοίως δὲ καὶ τὰς ἐνεργείας τὰς διαφερούσας τῷ εἶδει ὑπὸ διαφερόντων εἶδει τελειοῦσθαι. διαφέρουσι δὲ αἱ τῆς διανοίας τῶν κατὰ τὰς αἰσθήσεις καὶ αὐταὶ ἀλλήλων κατ' εἶδος καὶ αἱ τελειοῦσαι δὴ ἡδοναί. φανεῖν δ' ἂν τοῦτο καὶ ἐκ τοῦ συνφκειῶσθαι τῶν ἡδονῶν ἐκάστην τῇ ἐνεργείᾳ ἣν τελειοῖ» (Ἡθ. Νικ. Ι' 5, 1175a 21). Οὐδέποτε δὲ εἶναι κεχωρισμένοι ἡδονὴ καὶ ἐνέργεια. «συνεζευχθαι μὲν γὰρ ταῦτα φαίνεται καὶ χωρισμὸν οὐ δέχεσθαι· ἄνευ γὰρ ἐνεργείας οὐ γίνεται ἡδονή, πᾶσάν τε ἐνέργειαν τελειοῖ ἢ ἡδονή (1175a 19). Διὰ τοῦτο ἀμφοτέραι καὶ ἔσωτερικῶς κατὰ τὸ εἶδος εἶναι διάφοροι. Πολλοὶ δὲ τὴν παρακολουθοῦσαν ἡδονὴν μετὰ τῆς ἐνεργείας ἑταύτισαν. Διὰ τοῦ συναισθήματος γεννᾶται ἐν τῇ ψυχῇ ἰδιάζον ἐτερογενὲς περιεχόμενον, δι' οὗ αὕτη καθίσταται ζωνηρά, σκυθρωπή, ἀνήσυχος, λυπηρά κλπ. «λέγω δὲ πάθη μὲν ἐπιθυμίαν, ὀργήν,

ῥυθμὸς ἡδονῆς καὶ λύπης, εἶναι τοσοῦτον στενωῶς συνδεδεμένα μετὰ παραστάσεων σκέψεων ἢ μετὰ τινῶν ἐνεργειῶν, ὥστε πολὺ εὐκόλως συγγέονται μετ' αὐτῶν. Ἄλλοι πάλιν (Stout, Lipps) θεωροῦσι τὰ συναισθήματα δευτερεύοντα φαινόμενα οὐδεμίαν κινητήριον δύναμιν ἔχοντα ἐπὶ τῆς ψυχῆς, τρόπον τινὰ παράσιτα.

¹ F. Krueger, Der strukturbegriff in der Psychologie Jena 1924 σελ. 4. Τοῦ αὐτοῦ, Neue psychol. Studien Komplexqualitäten, Gestalten und Gefühle, Erstes Heft, München 1926 σελ. 26, 71, 74, 110. Τοῦ αὐτοῦ, Das Wesen der Gefühle, Leipzig 1929 σελ. 5, 14, 15.

φόβον, φθόνον, χαράν, φιλίαν, μῖσος, πόθον, ζήλον, ἔλεον, ὅλως οἷς ἔπεται ἡδονή ἢ λύπη» (Ἡθ. Νικ. 1105b 21). «τῶν τῆς ψυχῆς ἔργων ἢ παθημάτων» (Περὶ Ψυχῆς 403a 10). «τὰ πάθη καὶ τὰ ἔργα τῆς ψυχῆς» (408a 4). «οἷον λογισμούς, αἰσθήσεις, ἡδονάς, λύπας» (409b 15). «πότερα ὅλη τῇ ψυχῇ τούτων ἕκαστον ὑπάρχει καὶ πάση.... ἕκαστον ποιούμεν τε καὶ πάσχομεν» (411b 2). «ἐν τε τοῖς πάθεσι καὶ ἐν ταῖς πράξεσι» (Ἡθ. Νικ. 1107a 4). «οὐ πᾶσα δ' ἐπιδέχεται πράξις οὐδὲ πᾶν πάθος τὴν μεσότητα» (1109a 23).

Τὰ συναισθήματα εἶναι προϋπόθεσις τῆς ἐπιθυμίας. «ὅπου γὰρ αἰσθησις καὶ λύπη καὶ ἡδονή, ὅπου δὲ τούτο ἐξ ἀνάγκης καὶ ἐπιθυμία» (Περὶ Ψυχῆς 413b 23). «ἢ δ' αἰσθησις ὑπάρχει τούτῳ ἡδονή τε καὶ λύπη καὶ τὸ ἡδύ τε καὶ λυπηρόν, οἷς δὲ ταῦτα καὶ ἡ ἐπιθυμία· τοῦ γὰρ ἡδέος ὄρεξις αὕτη» (414b 1). Ἐὰν δηλονότι διὰ τῆς αἰσθήσεως λαμβάνη ἡ ψυχὴ γνῶσιν ἀντικειμένου τινὸς διὰ τοῦ συναισθήματος (τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης) τίθεται αὕτη πρὸς αὐτὸ εἰς σχέσιν ἐπιδοκιμασίας ἢ ἀποδοκιμασίας, αἰσθάνεται αὐτὸ ὡς καλὸν ἢ κακὸν καὶ γεννᾶται ὡς ἐκ τούτου ἐν αὐτῇ ἐπιθυμία ἢ ἀποστροφή. Ἡ ἡδονὴ καὶ λύπη συνάπτονται ἀμεσώτατα μετὰ πασῶν τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν ἀπὸ τῶν κατωτάτων μέχρι τῶν ἀνωτάτων. «κατὰ πᾶσαν γὰρ αἰσθησίν ἐστὶν ἡδονή, ὁμοίως δὲ καὶ διάνοιαν καὶ θεωρίαν» (Ἡθ. Νικ. Γ' 4, 1174b 21). «καθ' ἑκάστην αἰσθησίν ὅτι γίνεται ἡδονή, δῆλον· φαμέν γὰρ ὄραματα καὶ ἀκούσματα εἶναι ἡδέα» (b 26). Τὰ συναισθήματα ἔχουσι χαρακτῆρα ὁλότητος, ἐπεκτείνονται ἕρ' ἅπαντα τὰ ἐν τῇ ψυχῇ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, ἕρ' ἅπασαν τὴν ψυχικὴν ὁλότητα. «ὑποκείσθω δ' ἡμῖν εἶναι τὴν ἡδονὴν κίνησιν τινα ψυχῆς καὶ κατάστασιν ἀθρόαν καὶ αἰσθητὴν εἰς τὴν ὑπάρχουσαν φύσιν, λύπην δὲ τὸναντίον» (Ῥητ. Α' 11, 1369b 33). Ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς καὶ ὁ Πλάτων, κατενόησε τὴν μεγάλην δύναμιν τῶν συναισθημάτων ἡδονῆς καὶ λύπης καὶ τὴν ἐπίδρασιν καὶ ῥοπὴν αὐτῶν ἐπὶ τὸν βίον τῆς ψυχῆς, καὶ πρὸς τὰς δύο αὐτῆς πλευρᾶς τῆς εὐγενοῦς καὶ τῆς ἀγενοῦς. «μάλιστα γὰρ δοκεῖ συνῆκειώσθαι (ἢ ἡδονὴ) τῷ γένει ἡμῶν· διὸ παιδεύουσι τοὺς νέους οἰακίζοντες ἡδονὴν καὶ λύπην· δοκεῖ δὲ καὶ πρὸς τὴν τοῦ ἥθους ἀρετὴν μέγιστον εἶναι τὸ χαίρειν καὶ μισεῖν ἃ δεῖ. διατείνει γὰρ ταῦτα διὰ παντός τοῦ βίου, ῥοπὴν ἔχοντα καὶ δύναμιν πρὸς ἀρετὴν τε καὶ εὐδαίμονα βίον» (Ἡθ. Νικ. 1172a). «περὶ ἡδονᾶς γὰρ καὶ λύπας ἐστὶν ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ· διὰ μὲν γὰρ τὴν ἡδονὴν τὰ φαῦλα πράττομεν, διὰ δὲ τὴν λύπην τῶν καλῶν ἀπεχόμεθα» (1104b 8).

Πρὸς τούτοις εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐνεργοῦσι παρὰ τοῖς παιδίοις ἐν πλήρει δυνάμει τὰ συναισθήματα, ἐνῶ δὲ λογισμὸς παρατηρεῖται βραδύτερον κατόπιν προκεχωρημένης ἐξελίξεως. «θυμὸς γὰρ καὶ βούλησις ἔτι δὲ ἐπιθυμία καὶ γενομένοις εὐθύς ὑπάρχει τοῖς παιδίοις, ὁ δὲ λογισμὸς καὶ ὁ νοῦς προϊούσιν ἐγγίνεσθαι πέφυκε» (Πολιτ. ΙΒ' 15, 1334b 22). «ἀπλῶς δ' οὐχ ὡς οἶονται οἱ ἄλλοι τῆς ἀρετῆς ἀρχὴ καὶ ἡγεμῶν ἐστὶν ὁ λόγος, ἀλλὰ μᾶλλον τὰ πάθη. δεῖ γὰρ πρὸς τὸ καλὸν ὁρμὴν ἄλογόν τινα πρῶτον ἐγγίνεσθαι (ἢ καὶ γίνεσθαι), εἰθ' οὕτω τὸν λόγον ὑστερον ἐπιψηφίζοντα εἶναι καὶ διακρίνοντα. ἴσοι δ' ἂν τις τοῦτο ἐκ τῶν παιδίων καὶ τῶν ἄνευ λόγου ζώοντων· ἐν γὰρ τούτοις ἄνευ τοῦ λόγου ἐγγίνονται ὁρμαὶ παθῶν πρὸς τὸ καλὸν πρότερον, ὁ δὲ λόγος ὑστερος ἐπιγιγνώμενος καὶ σύμφηφος ὧν ποιεῖ πράττειν τὰ καλὰ ἀλλ' οὐκ ἐὰν ἀπὸ τοῦ λόγου τὴν ἀρχὴν λάβῃ πρὸς τὰ καλὰ, οὐκ ἀκολουθεῖ τὰ πάθη ὁμογνωμονοῦντα, ἀλλὰ πολλάκις ἐναντιοῦται· διὸ μᾶλλον ἀρχὴ ἔοικε πρὸς τὴν ἀρετὴν τὸ πάθος εὐ διακείμενον ἢ ὁ λόγος» (πάθη=ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς, Μεγ. Ἡθ. Ε' 7, 1206b 17).

¹Ο Ἀριστοτέλης διακρίνει ἐφημέρους ψυχικὰς μορφάς, αἵτινες ἔρχονται καὶ παρέρχονται διαρκῶς ὡς ἀέναον ῥεῦμα¹ ἀπὸ ἄλλων ψυχικῶν μορφῶν κειμένων βαθύτερον, σχετικῶς μονιμωτέρων καὶ διαρκεστέρων, ἕξ ε ω ν καλουμένων. Ἔξεις εἶναι αἱ διάφοροι αὐτοφυεῖς καὶ ἐπίκτητοι σωματικαὶ καὶ ψυχικαὶ φύσεις, διαθέσεις, τάσεις, δεξιότητες, δυνάμεις, κλίσεις καὶ τὰ τοιαῦτα, αἵτινες ὑποκείμενοι μὲν εἰς ἐξέλιξιν καὶ τελειοποίησιν, διὰ τῶν ἔθους δὲ καὶ τῆς ἐπαναλήψεως διαρκέστεραι καὶ μονιμώτεραι καθιστάμεναι («διαφέρει ἕξις, τῷ πολὺ χρονιώτερον εἶναι καὶ μονιμώτερον» Κατηγ. Η' 8b 28, «φανερὸν δ' ὅτι ταῦτα βούλονται ἕξεις λέγειν, ἃ ἐστὶ πολυχρονιώτερα καὶ δυσκινητότερα» Η' 9a 4), γίνονται οἱ κυριώτεροι παράγοντες τοῦ ἠθους τοῦ ἀτόμου, «ἐπεὶ οὖν τὰ ἐν τῇ ψυχῇ γινόμενα τρία ἐστὶ, πάθη δυνάμεις καὶ ἕξεις τούτων ἂν τι εἴη ἢ ἀρετῆ, λέγω δὲ πάθη μὲν ἐπιθυμίαν, ὀργήν, φόβον, θράσος, φθόνον, χαρᾶν, φιλίαν, μῖσος, πάθος, ζῆλον, ἔλεον, ὄλωσ οἷς ἔπεται ἡδονὴ ἢ λύπη, δυνάμεις δὲ καθ' ἃς παθητικοὶ τούτων λεγόμεθα, οἷον καθ' ἃς δυνατοὶ ὀργισθῆναι ἢ λυπηθῆναι ἢ ἐλεῆσαι, ἕξεις δὲ καθ' ἃς πρὸς τὰ πάθη ἔχομεν εὖ ἢ κακῶς, οἷον πρὸς τὸ ὀργισθῆναι, εἰ μὲν σφοδρῶς ἢ ἀνειμένως, κακῶς ἔχομεν, εἰ δὲ μέσως, εὖ. ὁμοίως δὲ καὶ πρὸς ἄλλα...» (Ἡθ. Νικ. Β' 4, 1105b 19). «λείπεται ἕξεις τὰς ἀρετὰς εἶναι» (1106a 11). «καὶ ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἀρετὴ εἴη ἂν ἕξις ἀφ' ἧς ἀγαθὸς ἀνθρώπος γίνεται καὶ ἀφ' ἧς εὖ τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἀποδόσει» (5, 1106a 22). «ταῦτα δὴ οὕτως ὑποκείσθω καὶ περὶ ἀρετῆς, ὅτι ἐστὶν ἡ βελτίστη διάθεσις ἢ ἕξις ἢ δύναμις ἐκάστων, ὅσων ἐστὶ τις χρῆσις ἢ ἔργον» (Ἡθ. Εὐδ. Β' 1, 1218b-37). «οὔτε ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίγονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκῶσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειομένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους. ἔτι ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν» (Ἡθ. Νικ. 1103a 23). Διότι ἐκάστης ἀρετῆς προηγούμεναι φυσικαὶ ἕξεις, τάσεις καὶ ὄρμαί, ἐν αἷς ἐνυπάρχουσι τρόπον τινὰ ἠθικαὶ ἰδιότητες. «πᾶσι γὰρ δοκεῖ ἕκαστα τῶν ἠθῶν ὑπάρχειν φύσει πως· καὶ γὰρ δίκαιοι καὶ σωφρονικοὶ καὶ ἀνδρεῖοι καὶ τᾶλλα ἔχομεν εὐθὺς ἐκ γενετῆς» (Ἡθ. Νικ. 1144b 4). «καὶ γὰρ παισὶ καὶ θηρίοις αἱ φυσικαὶ ὑπάρχουσιν ἕξεις ἀλλ' ἄνευ νοῦ βλαβεραὶ φαίνονται οὔσαι» (1144b 8). «λέγω δ' οἷον εἰσὶν ἀρεταὶ καὶ φύσει ἐν ἐκάστοις ἐγγιγνόμεναι, οἷον ὄρμαί τινες ἐν ἐκάστῳ ἄνευ λόγου πρὸς τὰ ἀνδρεῖα καὶ τὰ δίκαια καὶ καθ' ἐκάστην πρὸς τὰ τοιαῦτα» (Μεγ. Ἡθ. Α' 35, 1197b 37). Αἱ ἕξεις αὗται οὐδαμῶς εὐρίσκονται πλησίον ἀλλήλων ἄνευ ἐσωτερικῆς συναφείας ὡς ἄμορφον ἄθροισμα, ἀλλὰ παριστῶσι διηρθρωμένον σύμπλεγμα, τὴν ψυχικὴν σύστασιν (Struktur) ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ἣν ὁ Krueger ἀποδίδει τὸν ὄρον τοῦτον². Ὁ τρόπος δὲ τῆς ἐνώσεως, τῆς κράσεως καὶ μείξεως τῶν διαφόρων

¹ Παράβ. Πλάτ. Συμπ. 207c «καὶ μὴ ὅτι κατὰ τὸ σῶμα ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ψυχὴν οἱ τρόποι, τὰ ἠθῆ, δόξαι, ἐπιθυμίαι, ἡδοναί, λύπαι, φόβοι, τούτων ἕκαστα οὐδέποτε τὰ αὐτὰ πάρεστιν ἐκάστῳ, ἀλλὰ τὰ μὲν γίνονται, τὰ δὲ ἀπόλλυται».

² Ὁ ὄρος Struktur ἐν τῇ γερμανικῇ ψυχολογίᾳ δὲν ἔχει πάντοτε μίαν καὶ τὴν αὐτὴν σημασίαν. Ψυχολόγοι τινὲς ἐκφράζουσι δι' αὐτοῦ τὴν σχέσιν τῶν μερῶν πρὸς ἄλληλα, ἄλλοι τὸν χαρακτήρα τῆς ὁλότητος τῶν ἐφημέρων ψυχικῶν φαινομένων, συγγέοντες αὐτὸν πρὸς τὴν μορφήν. Ὁ Krueger διακρίνει μορφήν (Gestalt) καὶ ψυχικὴν σύστασιν (Struktur). Καὶ μορφή μὲν εἶναι, ὡς εἶδομεν, διηρθρωμένον ὅλον μετὰ διακεκριμένων μορφῶν τῶν ἐφημέρων ψυχικῶν φαινομένων, ψυχικὴ δὲ σύστασις (Struktur) εἶναι τὸ διηρθρωμένον ὅλον τῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν αὐτοφυῶν καὶ ἐπικτήτων φύσεων, διαθέσεων κλπ., αἵτινες ὡς μονιμώτεραι καὶ διαρκέστεραι ἀποτελοῦσι τὴν βάσιν τῶν λοιπῶν ψυχικῶν φαινομένων, καὶ ἐξ ὧν ἐξαρτᾶται πρὸ πάντων ὁ χαρακτήρ τοῦ ἀτόμου. (Der Struktur begriff in der Psychologie. σ. 13 καὶ 14).

τούτων φυσικῶν καὶ ψυχικῶν ἕξεων καὶ τῆς ἀμοιβαίας ἐξαρτήσεως καὶ συνεργίας αὐτῶν, ἐκφράζει τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα τοῦ ἦθους. «φραμὲν πάσας εἶναι τὰς ἀρετὰς ἐν τῷ πρός τι πῶς ἔχειν (δηλ. ἕξεις), τὰς μὲν γὰρ τοῦ σώματος, οἷον ὑγίειαν καὶ εὐεξίαν ἐν κράσει καὶ συμμετρίας θερμῶν καὶ ψυχρῶν τίθεμεν, ἢ αὐτῶν πρὸς αὐτὰ τῶν ἐντὸς ἢ πρὸς τὸ περιέχον ὁμοίως δὲ καὶ τὸ κάλλος καὶ τὴν ἰσχὺν καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς καὶ κακίας, ἐκάστη γὰρ ἔστι τῷ πρός τι πῶς ἔχειν» (Φυσ. Ἀκρ. Η' 3, 246 3). Τὴν κανονικὴν δὲ σωματικὴν καὶ πνευματικὴν διάθεσιν, τὴν τελείαν φύσιν, ὁ Ἀριστοτέλης καλεῖ εὐφυΐαν. Ταύτην δὲ θεωρεῖ ὡς τὸ μέγιστον καὶ κάλλιστον, ὅπερ παρ' οὐδενὸς δύναται τις νὰ λάβῃ ἢ μάθῃ, ἀλλὰ κατέχει τις ὅπως ἔχει δοθῆ παρὰ τῆς φύσεως. Διότι ἡ ἔφεσις πρὸς ἐπίτευξιν σκοποῦ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἐλευθέρως ἐκλογῆς, ἀλλ' ἕκαστος ὀφείλει ἐκ φύσεως νὰ ἔχῃ διορατικὴν τινὰ δύναμιν, δι' ἧς θὰ κρίνῃ καὶ θὰ ἐκλέξῃ τὸ ἀληθῶς ἀγαθόν. «ἢ δὲ τοῦ τέλους ἔφεσις οὐκ αὐθαίρετος, ἀλλὰ φύσει δεῖ ὥσπερ ὄψιν ἔχοντα, ἢ κρινεῖ καλῶς καὶ τὸ κατ' ἀλήθειαν ἀγαθὸν αἰρήσεται· καὶ ἐστὶν εὐφυής, ἢ τοῦτο καλῶς πέφυκε· τὸ γὰρ μέγιστον καὶ κάλλιστον, καὶ ὃ παρ' ἑτέρου μὴ οἶόν τε λαβεῖν μηδὲ μαθεῖν, ἀλλ' οἷον ἔφυ, τοιοῦτον ἕξει, καὶ τὸ εὖ καὶ τὸ καλῶς τοῦτο πεφυκέναι ἢ τελεία καὶ ἀληθινῆ ἂν εἴη εὐφυΐα» (Ἠθ. Νικ. Γ' 7, 1114b 6).
